

Lunds universitet
Historiska institutionen
HIS K 01, Ht 2014
Seminarium: 2015-01-13

Examinator: Wiebke Kolbe
Handledare: Klas-Göran Karlsson

Det svenska medborgarskapet-

Kritisk diskursanalys av läroböcker i samhällskunskap

Innehåll

1. Inledning.....	1
1.1 Syfte & problemformulering.....	1
1.2 Material & avgränsning.....	2
1.3 Samhällskunskap & samhällskunskapsläromedlet.....	2
1.4 Teoretiska & metodiska utgångspunkter	3
1.5 Kritisk diskursanalys.....	5
1.6 Medborgarskap: fem diskurser	6
1.7 Forskningsläge.....	7
2. Bakgrund.....	9
3. Analys	10
3.1 1956.....	11
3.2 1967.....	16
3.3 1976.....	21
3.4 1986.....	25
3.5 1995.....	30
4. Sammanfattning & slutdiskussion	35
5. Litteraturförteckning.....	40

1. Inledning

Läroboken är ett fascinerande material. Min generella personliga erfarenhet av läroboken är att den har en speciell roll i undervisningen i förhållande till annat material. Sällan, för att inte säga aldrig fördes under mina tolv år i grundskola och gymnasieskola en allmän diskussion kring ur vad läromedlets innehåll har sitt ursprung, och på vilket sätt det påverkar mottagaren. Källkritiska diskussioner begränsades till material från internet, artiklar och så vidare. Läroboken verkade tillsynes ha ett frikort från det kritiska förhållningsättet. Att det föreföll sig på det viset var rimligen inget märkvärdigt, men det väcker många intressanta frågor kring vad lärobokens innehåll säger om sin samtid och kulturella kontext.

Min personliga fascination för läroboken som historiskt material styrktes under fjolåret då jag undersökte *Läsebok för folkskolan* som på många sätt är det moderna läromedlets utgångspunkt i Sverige. Då undersökte jag bokens innehåll som byggare av en bred svensk nationell identitetsdiskurs. Det finns likheter till den här undersökningen, men den främsta skillnaden är att jag nu vill tränga djupare in i de läroböcker som de facto har haft som uppgift att konstruera ideal och föreställningar om den svenska medborgaren i en given historisk och kulturell kontext.

1.1 Syfte & problemformulering

Niklas Ammert påpekar i boken *Att spegla världen* att läroboken för många människor är de enda böckerna man läser. Ammert beskriver hur man i stater som exempelvis Sverige präglad av en lugn samhällsutveckling utan stora motsättningar och politisk-ideologisk splittring litar på sina läroböcker och hur dessa därav har central betydelse trots utmaning från annat material. Fram till 1991 genomgick läromedlet också statlig granskning med hänsyn till olika styrdokument, saklighet och objektivitet. Läroboken har och har haft stort inflytande över svensk utbildning. Samtidigt som det svenska välfärdsamhället växte fram under andra hälften av 1900-talet byggdes även utbildningssystemet ut. Om tilliten till läroboken är stark innebär det att den påverkar mottagarens sätt att tänka och handla, alldeles särskilt intressant i ämnet samhällskunskap vars syfte just är att beskriva samhället. Det är parallellt som aktualiserar intressanta frågor.¹

Det som denna undersökning syftar till är att analysera hur medborgaren har skildrats i läroboken för samhällskunskap under den senare delen av 1900-talet. Främsta intresset utgörs av att undersöka förändringar och kontinuiteter och att skärskåda vilka omkringliggande faktorer som

¹ Niklas Ammert; "Inledning", Ammert, Niklas (red.), *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*; Ammert, Niklas (red.), , 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011 s. 17

påverkar medborgarskapsidealet till att dra i olika riktningar. Det aktualiserar frågan kring vilka riktningar dessa är samt hur kontinuiteten gentemot tidigare medborgarskapsideal beskrivs. Det går att tala om punkter där dessa riktningförändringar uppstår. Undersökningen blir ett sätt att finna exempelvis var det i materialet från 1960-talet finns kontinuiteten tillbaka till 1950-talet eller var styrningen mot 1970-talets medborgarskapsideal tar vid. En frågeställning att bära med sig och att återkoppla till är:

Hur skildras och förändras den svenska medborgardiskursen i läroböcker för samhällskunskap mellan 1950 och 1990-talet?

1.2 Material & avgränsning

Undersökningens analysdel kommer alltså att utgå från läroböcker i samhällskunskap. I syfte att analysera eventuella kontinuiteter och förändringar angående det svenska medborgarskapet kommer undersökningen göra ett nedslag i varje decennium från 1950-talet fram till 1990-tal. Den tidsmässiga dispositionen har i sig ingen vidare baktanke än en hänsyn till att den diskursiva förändringen sker långsamt och kräver en viss tidsaspekt för att kunna sätta dessa förändringar på pränt samt att den svenska välfärdstaten parallellt växer fram. Den första boken från 1956 är utvecklad under efterkrigstidens skolreformer medan de fyra senare böckerna är ämnade för gymnasieskolan efter skolreformen 1962, vars syfte var att expandera den högre utbildningen i Sverige. Att analysen görs på gymnasieböcker har ingen annan motivering än att det tematiska och teoretiska innehållet är mer omfattande. I undersökningen kommer boken från 1956 att analyseras efter samma premisser som de övriga. Det finns ju en given begränsning med hänsyn till undersökningens kvantitativa riktlinjer, vilket här innebär att endast en bok per decennium kommer att analyseras. Målet har varit att undersöka böcker som tematiskt liknar varandra:

- 1956 - *Den unge medborgaren: lärobok i samhällskunskap för folkskolans och enhetskolans högstadium.*
- 1967- *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*
- 1976- *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan*
- 1986- *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer,*
- 1995- *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*

1.3 Samhällskunskap & samhällskunskapsläromedlet

När det gäller ämnet samhällskunskap skriver Folke Vernersson hur grundläggande insikter kring samhällets strukturer och funktioner är oundgängliga för att förbereda den unge medborgaren på ett framtida liv i ett samhälle vars framtid är allt mer svårbestämd. Det är skolans viktigaste uppgift att assistera unga människor i deras strävande att förstå det samhälle de lever i. Vidare beskriver han hur det trots komplexiteten bakom beskrivningen av samhället inte får leda till att

vi inte vågar göra det. Återigen är skolans uppgift att genom samhällskunskapen stödja eleverna i deras politiska, ekonomiska och sociala identitetsutveckling. Exempelvis kan samhällskunskapen inte förhålla sig till sociala fakta på samma sätt som naturvetenskapen. Samhällen existerar bara i den mån de skapas och återskapas genom mänskligt handlande. Detta kommer undersökningen att återkomma till under teoretiska och metodiska utgångspunkter. Vernersson beskriver hur samhällskunskapsämnet är ett blockämne med tre huvudinnehåll: Statsvetenskap, nationalekonomi och sociologi.² Sture Långström och Arja Virta delar in samhällsvetenskapen i två kunskapsnivåer: Mikronivå och makronivå. Innehållet i den förstnämnda innefattar sådana praktiska saker som är till nytta för eleven. Makronivån är samhällskunskap på ett mer teoretiskt plan innefattande de långa linjerna, institutionerna, strukturerna, nationen och administrationen.³

På vilket sätt de olika blockämnena och innehållsnivåerna presenteras är något som under analysen är bra att ha i bakhuvudet, eftersom det förankras och är förankrat i den medborgardiskurs som förmedlas.

1.4 Teoretiska & metodiska utgångspunkter

Undersökningens metaperspektiv är didaktiskt, alltså att behandla lärobokens innehåll, hur saker framställs samt varför det behandlas och varför det framställs på det sätt som det gör. Inom didaktiken går det att identifiera en kommunikationskedja som startar i en kontext relaterad till samhälle, politik och utbildning, via läroboksförfattaren och förlaget in i klassrummet till lärare och elev. När mottagaren, eleven, konsumerar läroboken utvecklar denne ett tankemönster baserat ur den kunskap och de färdigheter som boken innehåller och ur vilket mottagaren sedan i det samhälleliga deltagandet ger ett handlingsmönster som i sin tur får sociala konsekvenser. Alltså ingår läroboken i en kommunikationskedja, i vilken två perspektiv innefattas och som undersökningen kommer att analysera: det strukturella och det funktionella.

Det strukturella perspektivet undersöker det tidiga skedet i kommunikationskedjan och analyserar vad som påverkar lärobokens utformning. Boken är en produkt av reglerna i det strukturella systemet vilka påverkar bokens innehåll. Det strukturella systemet innefattar allt ifrån styrdokument, marknadskrav, politiskt klimat, vetenskapliga rön och paradigmer med mera. Kring vad som har störst inverkan finns inga fasta värden, men strukturen skiftar med tiden och från samhälle till samhälle vilket ger förändringar i läroboken. I denna undersökning kommer strukturförändringarna att undersökas på en högre analysnivå som utgörs av det in- och

² Vernersson, Folke, *Undervisa om samhället: didaktiska modeller och läraruppfattningar*, Studentlitteratur, Lund, 1999 s. 19-20 & 38-63

³ Sture Långström & Anja Virta Lund, *Samhällskunskapsdidaktik: för utbildning i demokrati och samhällsvetenskapligt tänkande*, 1. uppl., Studentlitteratur, 2011 s. 19-21

utrikespolitiska klimatet samt i den rådande samhällsdebatten och det kulturella klimatet. Det innebär att innehållet i de olika analysdelarna delvis kommer att skilja sig åt. Alltså, undersökningen kommer inte att granska lärobokens förhållande till läroplan och kursplaner, eller bokförlagens marknadsmässiga krav etc. Det är inte för att det i sig är oviktigt utan enbart i avgränsande syfte.⁴

Det funktionella perspektivet studerar vad som i läroboken förmedlas i relationen till sin läsare. Undersökningen ämnar studera den funktion läroboken har i att förmedla ett innehåll och perspektiv. Lärobokens innehåll utvecklar ett visst sorts tankemönster i konstruktionen av identiteter eller i att legitimera olika maktpolitiska anspråk. Samtidigt är det också en socialiseringsprocess gentemot andra i samhället, och som kontinuitet mellan dåtid, nutid och framtid. Centralt kring medborgarskapsdiskursen är då att undersöka vad som förmedlas i form av människo- och kultursyn.⁵

Det intressanta med just samhällskunskapsläroboken är att den syftar till att skildra de strukturella förändringarna samtidigt som den förmedlar dessa. För att knyta samman det strukturella och funktionella perspektivet utgörs den här undersökningen av en allmän överblick kring sambandet mellan de omkringliggande samhälleliga strukturerna som beskrivs och hur det påverkar lärobokens innehåll och framställning.

Klas- Göran Karlsson skriver: "Läroboken står alltid i ett dubbelt förhållande till makten. Den är dels en verkan eller ett resultat av, dels en orsak eller ett upphov till den".⁶ Även om det finns undantag så syftar de populära och mest lästa läroböckerna inte till att belysa ojämlikheter, utan snarare tvärtom till att öka sammanhållningen i det samhälle till vilken boken riktar sig. Det handlar om att socialisera in eleverna i ett visst tanke- och handlingsmönster som i första hand syftar till att återskapa och reproducera. Karlsson beskriver lärobokens relativa oföränderlighet där förändring på ett påtagligt sätt sker på ett mer trögartat sätt, vilket gör kontinuiteten mellan generationer tydligare: "Ämnesinnehåll skiljer sig inte mycket från bok till bok, och radikalt nyskapande läroböcker efterfrågas inte. Det är en kulturellt betingad tröghet, baserad på föreställningen att det finns ett värde i att förankra läroboksinnehållet i det förflutna."⁷

⁴ Niklas Ammert; "Om läroböcker och studiet av dem", *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*; Ammert, Niklas (red.) s. 30-31

⁵ Ammert; "Om läroböcker och studiet av dem" s. 33-35

⁶ Klas-Göran Karlsson; "Läroboken och makten- ett nära förhållande", Ammert, Niklas (red.), *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*; Ammert, Niklas (red.) s. 46

⁷ Karlsson; "Läroboken och makten- ett nära förhållande" s. 50

Iakttagelsen är viktig att beakta och återkomma till även i denna undersökning. Eftersom innehållet till stor del återupprepas är en undersökning av just förändring extra intressant då förändringar således blir ett uttryck för sambandet mellan det strukturella och det funktionella perspektivet. Förändringar böckerna emellan blir ett kvitto på att det trots materialets relativa oföränderlighet uppstått strukturella förändringar som i funktionen helt enkelt inte går att ignorera, därav utvecklingen av en ny bok. För trots reproduktionen av läroboken är samhällskunskap ett ämne som hela tiden breddas och omstruktureras.

1.5 Kritisk diskursanalys

Winther Jørgensen & Phillips definierar det teoretiska begreppet diskurs: "Diskurs är ett bestämt sätt att tala om och förstå världen (eller ett utsnitt av världen). Att ens tala om diskurser är att bekräfta den språkliga innebördens pluralitet och förändring med hänsyn till tid och rum. En diskursanalys är följaktligen en skärskådning av dessa bakomliggande mönster utifrån vilka dessa bestämmelser är uppkomna."⁸ Det utsnitt av världen som den här undersökningen fokuserar på är medborgarskapsdiskursen. Diskursanalysen är ett paket innehållande både teori och metod, därför kommer dessa att överlappa varandra i denna del. Det är viktigt att inte skilja dessa två åt. Men diskursanalysen som metod och teori kräver att undersökaren godkänner dess innehåll: Avståndstagandet från det empiriskt säkerställande samt hur man angriper forskningsområdet med dess tekniker för språkanalys. Själva analysen bygger på godkännandet av diskursen som en social konstruktion och att analysen görs genom att studera hur diskursen har representerats.

Med materialet i fokus sätts den språkliga praktiken (funktionen) i ett större socialt sammanhang med utgångspunkt ur hur texter produceras, distribueras och konsumeras (strukturen). Diskursen har enligt Fairclough tre olika följder som kan förstås likvärdigt med det funktionella perspektivet i läroboken: 1) En ideationell funktion, alltså diskursens rent innehållsmässiga dimension, 2) en relationell funktion, utifrån vilken relationer etableras mellan olika grupper samt 3) en identitetsfunktion, d.v.s. att diskursen bidrar till olika identitetskonstruktioner. Av det kan slutsaten dras att språket om medborgarskap verkligen påverkar medborgaren, samt att det som skildras utgår från regler och en samtalsordning som är konstituerad ur den rådande diskursordningen.⁹

⁸ Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*, Studentlitteratur, Lund, 2000 s. 7

⁹ Winther Jørgensen & Phillip s. 134

1.6 Medborgarskap: fem diskurser

”Medborgare är alltså människor i samhällen- samhällen som innehåller mänskliga koncentrationer och behov av att hantera gemensamma angelägenheter”.¹⁰ Så benämner Anders Larsson begreppet medborgarskap utifrån en metadefinition. Den mänskliga koncentrationen innebär i det här fallet det svenska samhället. Det som Larsson identifierar som begreppets generella egenskaper utgör emellertid endast det yttre skalet för själva medborgarskapsbegreppet men bör ändå beaktas då beskrivningen av vad som är den gemensamma angelägenheten är fundamental för dominerande medborgarskapsdiskurs.

Den brittiske sociologen T. H Marshall definierade under 1940-talet med utgångspunkt i det brittiska samhället teorin om *socialt medborgarskap*. Ett sådant skulle till skillnad mot tidigare fokusera på den enskilde medborgarens rättigheter gentemot den moderna välfärdstaten. I utbyte kan staten kräva medborgaren på skyldigheter som exempelvis ekonomisk beskattning, allmän skolgång och militärtjänstgöring.¹¹

Nedan kommer fem medborgarskapsdiskurser som den brittiske statsvetaren och sociologen Maurice Mullard med utgångspunkt ur Marshalls sociala medborgarskap lanserar som dominerande under utvecklingen av den europeiska välfärdstaten under andra hälften av 1900-talet. För att återknyta till Anders Larsson syftar nedanstående till att beskriva hur medborgaren bör vara inom den mänskliga koncentrationen för den gemensamma angelägenheten. Mullards diskurser kommer att fungera som analytiska verktyg mot vilka den här undersökningens slutsatser kommer att ställas. Det innebär att det i första hand handlar om att problematisera kring dessa snarare än att bekräfta. En sak som går att slå fast utan att gå några händelser i förväg är, för att återknyta till Fairclough, att ett decennium inte kommer att vara likställt med en medborgarskapsdiskurs. Istället handlar det om att studera förändringen och hur diskurserna konkurrerar. Förhoppningsvis kan det generera nya perspektiv på föreställningen om det svenska medborgarskapet och där Mullards diskurser hjälper till att konkretisera.

Den offentlige medborgaren: Denna innefattar en demokratisk kultur där det offentliga rummet är väsentligt för medborgarens personliga friheter. I det offentliga rummet ställs krav på

¹⁰ Larsson, Anders, *Att vara - tillsammans: människosyn och medborgarskapsideal i den politiska idéhistorien*, Inst. för samhällsvetenskap, Mittuniversitetet, Diss. Sundsvall: Mittuniversitetet, 2011, Sundsvall, 2011 s. 19

¹¹ Dahlstedt, Magnus, Rundqvist, Mikael & Vesterberg, Viktor, 'Medborgarskap - rättigheter, skyldigheter och medborgarideal i förändring', *Migrationens och etnicitetens epok : kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier.*, 2013 s. 110-113

medborgaren att visa hänsyn till pluralitet, ärlighet, uppriktighet och olikhet och att acceptera de kompromisser som tagits fram i dialogen med andra medborgare.

Den oberoende medborgaren: Denna definition utgår i stort från ett marknadsliberalt samhälle. Den statliga regleringen får stå tillbaka för medborgarens individuella friheter. Medborgaren föredrar att leva under marknadens ojämlika villkor framför ett statligt inskränkande av den individuella friheten.

Den berättigande medborgaren: Definitionen utgår från den sociala dimensionen och från de rättigheter som medborgaren innehar gentemot staten. Här är den kollektiva välfärden av stor betydelse, och tillgången ska i motsats till den oberoende medborgaren baseras utifrån behov istället för utifrån medborgarens inkomst. Den berättigande medborgarens personliga mål ska behjälpas av den offentliga servicen.

Den kommittära medborgaren: Denna är även benämnd som den plikttrogne medborgaren och kan ses som en motpol till den oberoende medborgaren. Medborgaren identifieras med ansvar, tillhörighet, vänskap och engagemang. Den kommittära medborgaren omges av rättigheter som ges mot villkorliga skyldigheter vilka medborgaren känner en medvetenhet kring. Denna vet sin roll och förpliktigar den för att upprätthålla rytmen och stabiliteten i samhället.

Den konsumerande medborgaren: Denna är uppkommen som en produkt av det postmoderna samhället där medborgaren inte längre har samma skyldigheter till sina ursprungliga värden och traditioner. Kontrakten är tillfälliga och tillvaron är mer orolig, men det är en del av den medborgerliga utmaningen. Den medborgerliga identiteten skapas inte i direkt hänsyn till samhället utan snarare kring symboler i ett konsumentssamhälle som ur till exempel klädstil, fritidssysslor eller supporterskap till en fotbollsklubb etc.¹²

1.7 Forskningsläge

De flesta av de titlar som nedan kommer att presenteras har använts under de inledande delarna. Undersökningen berör tre huvudsakliga forskningsområden: Läromedlet, samhällskunskap och medborgarskap. Ett generellt drag när det gäller tidigare forskning kring ämnesdelarna medborgarskap och samhällskunskapsundervisning är att den historiska kontextualisering av medborgarskapet inte ligger som huvudfokus. Den mesta litteratur som tematiskt överensstämmer med den här undersökningen har ofta ett mer sociologiskt/politiskt syfte där

¹² Maurice Mullard; "Discourse on citizenship: the challenge to citizenship in the 1990s" Mullard, Maurice & Lee, Simon (red.), *The politics of social policy in Europe*, Elgar, Cheltenham, 1997 s. 243- 251

innehållet problematiserar kring forskningsområden som samhällskunskap, medborgerlighet, inkludering, etnicitet med mera och snarare har fokus på hur läroboken bör se ut istället för att undersöka hur den har sett ut.

Niklas Ammert- *Att spegla världen*. Detta är en antologi som diskuterar läroboken som materialtyp. Den inriktar sig på olika ämnesdiscipliner såsom engelska, historia, pedagogik, psykologi, svenska, statsvetenskap, med flera och behandlar läroboken ur olika teoretiska perspektiv. Boken är en bra ingång till att förstå lärobokens särart.¹³

Marie Carlson & Kerstin von Brömssen-*Kritisk läsning av pedagogiska texter- Genus, etnicitet och andra kategoriseringar*. Antologin har sin utgångspunkt i det att pedagogiska texter speglar olika och ofta motsägelsefulla föreställningar om sociala kategorier/kategoriseringar som uttrycks också utanför skolans/undervisningens värld. Den har fokus mot framtidens läroböcker för bred inkludering.¹⁴

Nanny Hartsmar & Bodil Liljefors Persson-*Medborgerlig bildning- Demokrati och inkludering för ett hållbart samhälle*. Boken är även den en antologi och fokuserar på temat medborgerlig bildning. Detta diskuteras utifrån olika perspektiv som till exempel idéhistoria, utbildningsteori, identitet, kultur, med mera. Även den här boken fokuserar på samtiden och framtiden.

Sture Långström och Arja Virta- *Samhällskunskapsdidaktik- Utbildning i demokrati och samhällsvetenskapligt tänkande*. Boken är en antologi med olika kapitel som beskriver samhällskunskapsämnets didaktik, historia, teoretiska utgångspunkter, forskning och dess resultat för elever och lärare.

Magnus Dahlstedt och Maria Olssons- *Utbildning, demokrati, medborgarskap* har många beröringspunkter med den här undersökningen. De analyserar precis som i den här undersökningen den tänkta "ideal medborgaren", och dennes fostran måste förstås utifrån sin bestämda historiska och samhälleliga kontext. Fokus ligger på att se utbildningens del i denna fostran, men även omvänt hur det omgivande samhället påverkar utbildningsväsendet. Dahlstedt och Olsson gör nedslag i 1940-, 1960-, 1990- och tidigt 2000-tal. Deras studie utgår från ett bredare material än den här undersökningen och använder läroplaner, lagar, direktiv, offentliga

¹³ Ammert, Niklas (red.), *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011

¹⁴ Carlsson, Marie & Brömssen, Kerstin von (red.), *Kritisk läsning av pedagogiska texter: genus, etnicitet och andra kategoriseringar*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011

utredningar, propositioner, riksdagsprotokoll, skrivelser, rapporter och politiska uttalanden av olika slag. För att återknytta täcker Olsson och Dahlstedts undersökning en mer omfattande del av lärobokens kommunikationskedja. Utöver skillnader i urvalsmaterialet syftar deras historiska tillbakablick till att skapa mening för samtidens medborgare. Trots detta gör undersökningarnas många beröringspunkter den värd att återkoppla till under analysdelen.

2. Bakgrund

Marshall's teoretiska beskrivning går i allra högsta grad även att appliceras som grunden för den svenska utvecklingen. Ickeinblandning i de båda världskrigen är att betrakta som en förutsättning för den välfärdstat som under andra delen av 1900-talet tog form. Den svenska socialdemokratin var statsbärande och lanserade det så kallade efterkrigsprogrammet som syftade till full sysselsättning, rättvis fördelning av samhällets överskott och ekonomisk demokrati. Idéerna kom att bli viktiga för det fortsatta bygget av det svenska folkhemmet och för synen på det svenska medborgarskapet. Den nationella gemenskapstanken bottenar i visionen om den demokratiska kulturen och där exempelvis den etnokulturella diskussionen under perioden inte fick samma utrymme. Demokrati och jämlikhet blev kännetecknet för den svenska välfärdstaten under 1940- och 1950-talet. I jämförelse med andra europeiska stater krävdes relativt hög statlig inblandning i exempelvis arbets- och utbildningsfrågor. Det fanns ett mål om att finna en medelväg mellan socialism och kapitalism som i sin kontext utgår från urbanisering och mobilisering av arbetarklassen.¹⁵

Under 1960-talet är det den ekonomiska expansionen som ligger som huvudfokus för den svenska välfärdstatens utveckling. Landet har en snabb och stor tillväxt vilket visar sig dels i utbyggandet av den offentliga sektorn, dels i den allmänna privatkonsumtionen. Dessa faktorer förändrar synen på den svenska välfärdstatens utformning och möjligheter. Demokrati och jämlikhet är fortfarande grundläggande begrepp, men till skillnad från tidigare får de kraft från de etablerade arbetarrörelserna. Parallellt med dessa gör målet om ekonomisk tillväxt att en gradvis effektivisering påbörjas i exempelvis utbildning. Men fortsatt sker utbildningen i demokratins syfte. Andra förändringar är att den moderna välfärdstaten som Sverige utgör behöver ge kvinnan tillträde till arbetslivet. Det innebär en rollförändring i genusfrågan och i samhället i stort som

¹⁵ Dahlstedt, Magnus & Olson, Maria, *Utbildning, demokrati, medborgarskap*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 2013 s. 27-36

ställer krav på sociala tjänster som barnavård. Även det här är i linje med visionen om effektivisering.¹⁶

Under 1980- och 1990-tal utmanas föreställningen om den svenska väldfärdstaten. Effektiviseringen har gjort att synen på det demokratiska och jämlika har bytt skepnad. Det svenska samhället får alternativa idéer med utgångspunkt i frihet och ansvar. Kontraktet mellan medborgare och stat förändras med nya balanser mellan rättigheter och skyldigheter. Som förklaring finns ett mer heterogent präglat samhälle i frågor som kultur, genus och etnicitet med mera, en utveckling som påverkar och förändrar från 1990-talet och framåt.¹⁷

Det är med bakgrund av de här generella förändringarna som äger rum i Sverige under den senare delen av 1900-talet som en analys av samhällskunskapsläroböcker under samma period kommer att ske. Ovanstående korta kontextualisering är enbart att betrakta som en ryggrad för kommande analytiska slutsatser.

3. Analys

För läsarens förståelse är det viktigt att nämna att själva begreppet medborgare inte används i alla böckerna. Den här analysen sätter emellertid likhetstecken mellan den individ som texten riktar sig till och begreppet medborgare.

Utifrån undersökningens teoretiska ingångar kommer varje analysdel att bestå av tre komponenter. Det övergripande syftet är att undersöka diskursens förändring och att finna de punkter där de omkringliggande samhällsstrukturer som beskrivs skiljer sig från tidigare böcker och reproducerar en annan föreställning kring medborgaren i lärobokens innehåll. I det innefattas även ett syfte att analysera medborgarskapsdiskursen som böckerna presenterar med hänsyn till vad samhället har för strävan framåt, i det som Anders Larsson benämner den gemensamma angelägenheten. Slutligen kommer varje analysdel att anknytas till Maurice Mullards fem medborgarskapsdiskurser. Eftersom undersökningen inriktar sig på de breda strukturella förändringarna kommer varje analysdel att skilja sig tematiskt. Skildringar som tas upp i en del behöver inte återkomma i nästa och så vidare.

¹⁶ Dahlstedt & Olson s. 47-66

¹⁷ Dahlstedt & Olson s. 67-80

3.1 1956

”De som håller »håller samman» bildar ett »samhälle». Medlemmarna i en familj håller samman och hjälper varandra. Familjen kan därför sägas vara ett litet samhälle. Ordet *samhälle* betyder just »hålla samman»”.¹⁸

Dessa rader inleder 1956 års samhällskunskapsbok *Den unge medborgaren*. Som komplement till familjen som samhällsmetafor finns även en bild av två blonda välkammade barn som vart och ett vid det runda matbordet blir matade av föräldrarna. Bilden är laddad med symbolik och visar inga tecken på inre spänningar vid bordet. Själva matandet blir som en bild av kontinuitet gentemot tidigare generationer som ett sätt att slussa in barnen i samhället som den goda medborgaren. 1950-talets samhälle fungerar eftersom medborgarna bistår varandra. De tillhör olika yrkesgrupper, men med samma mål att fylla sin funktion för samhällets bästa och det gäller att förstå att medborgaren inte arbetar ensam utan som inbördes hjälp mellan varandra. Samhället beskrivs i just olika nivåer: staten, länet, kommunen och hemmet. Alla dessa fyra utgör samhällen som alla byggs på samma tanke om enhetlighet. Här målas naturvetenskapliga bilder av Sverige som en kropp där familjen utgör cellerna, vilka måste vara friska för den friska kroppens skull. Den inledande bilden av föräldrarna och barnen bör tolkas som en frisk cell. ”I hemmen läggs grunden till kroppslig och andlig hälsa, till arbetsamhet och rättrådighet, till pliktökänsla och goda seder”.¹⁹ Begreppen är betydande för 1950-talets medborgarskapsideal och det är viktigt att känna respekt och vördnad för föräldrarnas vilja att arbeta och spara för att göra det så bra som möjligt för barnen. Som ett sätt att befästa den rika harmonin nämns i kontrast de hem där barnen inte får den kärlek och omvårdnad som anses önskvärd. Orsaken är just att dessa föräldrar tänker på sig själva vilket skapar osämja. I samma anda är hänsyn ett viktigt ideal. Där människor lever tillsammans är det en nödvändighet, och den enskilde bör därför dra ned på sina anspråk med hänsyn till andra. Här riktas frågor till läsaren kring hur just denna kan göra sitt hem så trivsamt som möjligt.²⁰ Men trots det önskvärdt friska och trivsamma hemmet var detta emellertid ingen enhetlig verklighet för alla svenskar under 1950-talet. Ur det föddes diskussionen och genomförandet av miljonprogrammet som tog fart under 1960-talet.²¹ Här går att argumentera för en ömsesidighet i kontraktet mellan medborgare och samhälle, där det sistnämndas skyldighet ligger i att tillgodose ett modernt boende som den grund utifrån vilket

¹⁸ Thurén, Erik & Lindholm, Lars, *Den unge medborgaren: lärobok i samhällskunskap för folkskolans och enhetsskolans högstadium*, 15., omarb. uppl., Bergvall, Stockholm, 1956 s. 1.

¹⁹ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 2

²⁰ *Den unge medborgaren*; 1956 s.3

²¹ Hedenborg, Susanna & Kvarnström, Lars *Det svenska samhället 1720-2006: böndernas och arbetarnas tid*, 3., [rev. och uppdaterad] uppl., Studentlitteratur, Lund, 2009 s. 313

medborgaren kan skapa det önskvärt lugna och trygga hemmet. Hemmet ska interagera med andra hem i hjälpsamhetens tecken: ”Goda grannar kan ha mycken glädje och nytta av varandra. Grannsämjan vinnas och bevaras genom vänlighet och ömsesidig hänsyn. Den bidrar i hög grad till att skapa en god medborgaranda.”²²

Ett välfungerande hem skapas ur äktenskapet mellan man och kvinna. Detta måste grundas ur ”kärlek, ömsesidighet och tillgivenhet samt på sunda ekonomiska förutsättningar”.²³ 1956 års samhällskunskapsbok räds inte att ta sig in i den det enskilda hemmets innersta kärna som i och för sig ska vara representativt för hela samhället. Det unga paret måste ha kännedom om just vad som krävs för ett lyckligt familjeliv så som god skötsel, ekonomi, bostads- och klädvård. Till det adderas även kunskap för barnuppfostran som ett sätt att sprida dessa bestämda föreställningar vidare till kommande generationer.²⁴ Att dra ner på sina anspråk gäller även i frågan om den materiella standarden och ett ungt par måste fråga sig vad de verkligen behöver, här proklameras för en inredningsmässig enkelhet, gärna i en blandning av gamla och nya saker. Det är viktigt för medborgaren att inte vilja vara förmer och det är genom sparsamhet som en ordnad ekonomi skapas, eventuella förbättringar eller önskningskräv planering och extra arbete. Att samhällskunskapen har en vilja att normera medborgarens allra innersta går inte att betona nog. Kopplingen till 1950-talets växande krav på just en enhetsskola är inte svår att se som en explicit parallell. För att just upprätthålla enhetlighet krävs det skarpa konturer för rätt och fel i vilket utbildning spelar stor roll. Samtidigt har samhället en skyldighet gentemot medborgaren att garantera jämlika möjligheter. Det omkringliggande samhället står i en anpassningsfas där fortsatta socialpolitiska satsningar skulle ge dessa jämlika möjligheter. Att i samhällskunskapsboken åkalla arbetsamhet kräver ett samhälle som kan erbjuda arbetstillfällen vilket just efterkrigstidens högkonjunktur kunde. Under 1940-talet genomfördes reformer som till exempel fria skolmåltider, barnbidrag samt allmän obligatorisk sjukförsäkring.²⁵ I samma anda bör påminnas om 1950-talets krav på utbyggnad av ett mer enhetligt och jämlikt utbildningssystem. Det går att argumentera för att samhällskunskapsboken från 1956 vill framhäva dessa medborgerliga rättigheter och att försäkringssystemet för den enskilde innebär trygghet för familjen vid eventuella olyckor. Att dessa förändringar innebär rättigheter som inte bör tas för givna görs den unge medborgaren medveten om. Exempelvis angående utbildning:

²² *Den unge medborgaren*; 1956 s. 23

²³ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 4

²⁴ *Den unge medborgaren*: 1956 s.4

²⁵ Hedenborg Kvarnström s. 310

En värdefull gåva. Många gåvor får ungdomen av samhället. En av de värdefullaste är skolorna[...]Samhället vill nämligen göra det möjligt för alla framåtsträvande pojkar och flickor att skaffa sig de kunskaper och färdigheter, som erfordras för det arbete de helst vill ägna sig åt. Emellertid förstår inte alla, hur nödvändig skolbildning är för såväl den enskildes välfärd som för folkets framtid. Därför har staten infört obligatorisk folkskola och således ålagt alla barn skolplikt.²⁶

Plikten, skolplikten, framställs som någonting förmånligt vilket går att förstås utifrån de krav som framfördes på ett allmänt utbildningssystem för att minska sociala skillnader. Detta bör kopplas till 1950 års riksdagsbeslut som efter en lång och ideologiskt präglad debatt utmynnade i en överenskommelse om en förlängning av skolplikten till nio år. Till det fanns även idén om ett enhetligare skolsystem som innebar en kraftig utökning av antalet berättigade elever vilket tvingade fram en stor förändring för samhällets resursfördelning. Det finns fler exempel på hur samhällskunskapsboken försöker skapa en tacksamhet för de rättigheter som samhället erbjuder, trots att det omvänt innebär en rad skyldigheter för medborgaren. Ytterligare exempel är frågan om fritid där boken ställer frågan: "vad gör du på fritiden?". Denna skildras med fokus bakåt som en påminnelse om att en dag bestående av åtta timmars arbete, åtta timmars sömn och åtta timmars fritid inte alltid har varit en medborgerlig rättighet, därför legitimeras också varför samhällskunskapsboken kan ge normativa förslag om hur medborgaren bör disponera sin fritid, eftersom denna inte fullt ut betraktas som en självklar del av medborgarens medvetande:

Fritiden är värdefull[...]Det är av stor vikt, hur vi använder dessa fritidstimmar. Att bara »gå och driva» som många gör är att förlösa tiden till ingen nytta. Däremot är det klokt att som många gör, skaffa sig en *hobby* av något slag: slöjd, musik, teckning, fria studier el. dyl. Framför allt bör du använda fritiden till fortsatt *utbildning*.²⁷

Att 1950-talet är en tid av ekonomisk blomstring går att uttolka, och det påpekas att ungdomar som slutar skolan även i början av yrkeslivet i jämförelse med bakåt i tiden får välbetalda anställningar. I hänsynens tecken är det viktigt att under de goda åren lägga upp en reserv. Boken vill skapa kontinuitet av respekt för tiden bakåt och för den nya generationens medborgare påminna om att det funnits en tid av depression och världskrig. Det går att hitta en brytpunkt här och en antydning om att nya generationer inte drar ner på sina anspråk utan istället tar medborgerliga rättigheter och en hög materiell levnadsstandard för given:

Hur använder då ungdomen av idag sina inkomster? En undersökning har visat, att allt för mycket läggs ned på kläder och nöjen. Dessutom får de ungdomar som bor i föräldrahemmet, en snedvriden uppfattning om vad bostad, mat och tvätt m.m. kostar, därför att de ofta inte behöver betala vad detta egentligen går till.²⁸

²⁶ *Den unge medborgaren*:1956 s. 33

²⁷ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 44

²⁸ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 12

Att använda ett begrepp som snedvriden tyder på en bestämd föreställning kring hur denna uppfattning borde se ut. Samhällskunskapsboken från 1956 består till stor del av praktiska rekommendationer till den unge medborgaren baserade på en skepsis och rädslan för det nya. Det pekades ut varningens finger gentemot exempelvis populärkulturella uttryck som serietidningar: ”Vissa typer av veckotidningar, särskilt flertalet seriemagasin, har med rätta angripits för att de uppammar ytlighet och sensationslystnad, verkar förråande och utmanar språkkänslan.”²⁹ Liknande argumentation förs även mot böcker och biofilmer. Det går som sagt att argumentera för att det här finns en brytpunkt där mellankrigstidens depression och senare världskrigets ransonering och generella ekonomiska återhållsamhet möter efterkrigstidens högkonjunktur. Här blir det tydligt hur en äldre generation uppvuxen ur andra omkringliggande strukturer vill dra i den unga medborgarens mentala handbroms och använda sina tillgångar för samhällets bästa genom lärobokens innehåll, medan denne snarare har blicken mot ett alltmer framväxande konsumtionssamhälle. Det går att skönja en motsättning mellan norm och praxis. För att återknytta till den teoretiska utgångspunkten och kritisk diskursanalys är denna motsättning ett tecken på diskursernas ständiga förändring och reproduktion. Att artikulera diskursordningen är ett försök att gestalta den, vilket innebär svårigheter då det omkringliggande aldrig är statiskt och ständigt på väg i olika riktningar.

Det är viktigt att förstå att den önskvärda samhällsliga enhetligheten konstrueras ur ett historiskt-kulturellt homogent samhälle baserat på en viss social ordning. I exempelvis frågan om genus är det som sagt äktenskapet mellan man och kvinna som utgör både norm och ideal. ”Det har ju blivit allt vanligare, att både far och mor arbetar utom hemmet för att bidra till dess försörjning. Barnen kan därigenom bli för mycket lämnade åt sig själva”³⁰ Även om äktenskapet och hemmet är enhetligt har mannen och kvinnan olika uppgifter och förväntningar på sig i strävan mot ett gott samhälle. Kvinnan beskrivs i ovanstående citat inte som främmande på arbetsmarkaden men att högkonjunktursens efterfrågan på arbetskraft gjort att tidigare hemsysslor som vård och omsorg förflyttats ut ur hemmet, en förändring som samhället under perioden måste anpassa sig till. En bild på sida 57 illustrerar just hur en distriktssköterska vårdar och sköter ett litet barn. Kvinnans inträde i det offentliga rummet ökar hennes status som medborgare och därmed även hennes inflytande.³¹

Främst lyser den etniska/nationella heterogeniteten med sin frånvaro i samhällskunskapsboken från 1956. Att så är fallet sätter prägel på den praktiska funktion som innehållet har. Det finns

²⁹ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 46

³⁰ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 3

³¹ Hedenborg & Kvarnström s. 307

dock en utblick mot de nordiska grannländerna. Det argumenteras för en gemensam nordisk kultur: ”Språken är besläktade, rättsuppfattningen är praktiskt taget densamma och den sociala uppbyggnaden i stort sett gemensam”.³² En rimlig tolkning är att de ideal som gäller för den svenske medborgaren även gäller de nordiska grannländernas medborgare vars anpassning till det svenska medborgarskapet inte i så fall innebär svårigheter. Den nordiska enhetligheten sammanfaller med efterkrigstidens arbetskraftinvandring från grannländerna för att fylla det svenska arbetskraftsbehovet.³³ Det stora intrycket av 1956 är emellertid att samhällskunskapsboken är skriven i en samtalsordning som inte i särskilt stor utsträckning behöver ta hänsyn till kulturell/nationell/etnisk mångfald. Det går däremot att slå fast att sociala ojämlikheter till det grövsta skjuts under mattan och att nationella interna motsättningar fortfarande är något icke önskvärt, eftersom det inkräktar på enhetligheten som är önskvärd hos generationer vars medvetande är påverkat av två världskrig.

1956 års lärobok vill anspela på kontinuitet gentemot tidigare generationer i ett försök att skapa enhetlighet i bibehållandet av föreställningen om hänsyn och plikt som grundläggande karaktärsdrag. Utifrån Mullards fem medborgarskapsdiskurser som tidigare presenterats får den komunitära medborgaren utgöra dominerande diskurs. Som påpekats går det att argumentera för att det sker riktningförändringar och att denna plikt-känsla inte är lika uppenbart konstituerad hos medborgaren som under tidigare generationer. I en struktur med världskrig som yttre hot är plikt-känsla en mer applicerbar förhållning, men under ett 1950-tal med högkonjunktur och ”goda tider” utmanas de äldre föreställningarna. Det går alltså att argumentera för att även den oberoende medborgaren finns representerad 1956 just med utgångspunkt i att kommande generationer inte framställs som lika villiga att dra ner på sina egna anspråk och individuella friheter för det enhetliga samhällets skull. Samtidigt kan denna individuella frihet tolkas som den berättigade medborgaren, alltså den som via utbildning känner till sina rättigheter gentemot samhället, vilket baseras på ett samhällstänk kring medborgarens behov i relation till dennes mål. En medborgare vars behov är tillgodosedda är till gagn för samhället.

Det går att dra argumentationen ett varv till och mena att det även går att skönja den konsumerande medborgaren, om än i liten skala, som en första blygsam förskjutning från enhetssamhället. 1956 års unge medborgares oansvarsfulla konsumtionsvanor när det gäller kläder och nöjen, vilket ur en viss tolkning går att betrakta som en ovilja att dra ner på det egna anspråket, en medborgare som är öppen för andra sociala konstellationer än familjen och

³² *Den unge medborgaren*: 1956 s. 169

³³ Hedenborg & Kvarnström s. 308

hemmet, till exempel i utbildning och i fritidsintressen. Detta finns just beskrivet i stycket ”Kamrater och fritiden”: ”Att ha en pålitlig vän, som man alltid kan vända sig till och rådgöra med, är en värdegull tillgång i livet.[...]Dåliga kamrater kan å andra sidan utgöra en verklig fara. Genom sitt fördärliga inflytande kan de bli orsak till att många lättledda ungdomar kommer på glid”.³⁴

Skillnaden finns dock att medborgaren fortfarande till största del är bunden till den nationella spelplanen och än inte är konsument ur ett globalt perspektiv. Att de olika medborgarskapsidealerna konkurrerar är 1956 tydligt och ett tecken på att folkhemsvisionen stod under en utmanande riktningförändring, åt vilket håll var emellertid mer otydligt.

3.2 1967

”Familjen är en fundamental enhet i samhället”.³⁵ Detta citat skulle fristående kunnat vara en del av 1956 års samhällskunskapsbok då begreppen familj och enhet utgjorde viktiga faktorer för dåtidens medborgarskapsdiskurs. Det går dock att finna skillnader i begreppens betydelse i de bistående raderna:

Dess centrala roll understrykes av att man vid undersökning av många samhällsförhållanden tar sin utgångspunkt i ett studium av familjetillhörighet och familjeförhållanden, t.ex. beträffande nativitet, utbildning, politisk röstning, brottslighet och självmord. Familjetillhörighet bidrar i hög grad till att bestämma en individs livschanser, bl.a. hans hälsotillstånd, utbildning, yrkesval och val av äktenskapspartner.³⁶

Här skildras en bristande jämlikhet där medborgaren snarare är en individ vars rättigheter baseras på social status och inte på egenskapen av medborgare. Den skönjbara sociala heterogeniteten innebär således ett erkännande av ett mer spretigt medborgarskapsideal som varierar från person till person. 1967 års samhällskunskapsbok tittar i backspegeln mot framtiden. Med förankring i 1960-talets politiska vänstervindar tar medborgarskapsidealet avstamp i andra sociala kategoriseringar än i det enhetligt nationella. Denna utvecklingsväg påbörjades redan 1956 men under 1960-talet etablerades och konkretiserades den. Det går att argumentera för att 1967 års bok har lägre anspråk på att konstituera ett socialt handlingsmönster och snarare har en mer tillåtande ton och där målet på enhetlighet snarare utbytt mot mångfald och progressivitet, just på grund av insikter kring medborgarnas skilda förutsättningar. Löpande problematiseras det enhetliga samhället med motsättning i kategoriseringar som klass, kön, ålder, stad eller landsbygd.

³⁴ *Den unge medborgaren*: 1956 s. 47

³⁵ Lägner, Folke (red.), *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet. Årskurs 2*, Gleerup, Lund, 1967 s. 21

³⁶ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet* 1967 s. 21

Inom det enhetliga nationella samhället råder det ett stort kontaktnät där klassbegreppet är ständigt närvarande. Exempelvis inom äktenskap ges uttryck för detta: ”Valen av make göres ofta inom den socialklass, som man själv tillhör. Dessa förhållanden kan tolkas så att det förmodligen råder kontaktsystem, som svarar mot respektive grupper och man därför inte i samma utsträckning kommer i kontakt med människor från andra kategorier än ens egen.”³⁷

Äktenskapet och familjen är emellertid fortsatt grunden på vilken ett samhälle skall byggas. Det är föräldrarnas uppgift att överföra samhällets kulturella arv, vilket de känner till och själva är uppvuxna under. Med andra ord blir den nya medborgaren insatt i samhällets system av normer och värderingar genom sina föräldrar. Under 1960-talet tar det tidigare årtiondets förändringar sig ännu starkare uttryck på medborgarskapsdiskurs. Samhällskunskapsboken från 1967 har en ifrågasättande ton kring rollfördelningen mellan man och kvinna men även förhållandet som norm:

I dagligt tal menar man med familj två makar och deras biologiska eller adopterade barn. Andra grupper, som också räknas till familjer, utgöres av makar utan barn eller barn, som lever tillsammans med endera av föräldrarna.³⁸

Inom äktenskapet beskrivs här en förväntan om likställdhet mellan man och kvinna, där den förstnämnde bör delta i hushållsarbete. Kvinnans status som medborgare och oberoende har ökat, och hon tar därför mer plats i samhället. ”Individens ekonomiska roll i samhället d.v.s. främst yrkestillhörigheten, är alltjämt en betydelsefull indelningsgrund”.³⁹ Jämfört med 1956 är det som sagt ett mer komplext samhälle som skildras och där medborgarskapsidealet varierar baserat på tillhörande social kategori. ”Familjen är visserligen en väsentlig enhet i systemet, vilket innebär, att individen vid födseln erhåller en viss social ställning, som han delar med andra familjemedlemmar”.⁴⁰ Även om det ter sig något oklart indelas den yrkesutövande befolkningen i tre grupper: arbetare, tjänsteman och företagare. Denna indelning erkänns som bristfällig eftersom värderingens underlag saknar fasta premisser, vilket innebär att de kan sammanfalla på vissa punkter. Men för att återknyta till familjens betydelse blir en arbetarson arbetare och så vidare. Även om som sagt andra sociala kategoriseringar som ålder och kön är identifierade är det yrket som anger den sociala tillhörigheten. Yrkesindelningen är med dagens glasögon en förenklad kategorisering och tyder på 1960-talet som ett alltjämt relativt homogent samhälle men ger samtidigt sken av en fokusförflyttning från enhetlighet till mångfald åtminstone när det kommer till sociala förutsättningar.

³⁷ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967s.22

³⁸ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967 s.21

³⁹ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967 s. 37

⁴⁰ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967 s. 37

Den sociala rangordningen är inte något som människor går och tänker på i varje ögonblick, utan den har snarare karaktären att vara ”inbyggd” i den sociala verklighet, i vilken vi lever. Det är inte otänkbart, att det kunde finnas sociala system utan social stratifiering, och det är heller inte omöjligt att ändra på en etablerad stratifiering. I det samhälle vi lever i söker man också medvetet riva ner barriärerna, men frågan är hur långt vi nått och hur djupt stratifierat samhället i själva verket är.⁴¹

Ovanstående utdrag är en viktig nyckel till att förstå 1967 års medborgarskapsdiskurs. Här blir den diskursiva konkurrensen uppenbar. Det är som om samhällskunskapsboken befinner sig i en intressekonflikt och vill vara kritisk och progressiv men inte riktigt vågar utan att påpeka kontinuiteten från 1950-talets föreställning om enhetlighet och anspråkslöshet. Samtidigt skildras en önskan om social rörlighet och rivning av stratifierade barriärer, huruvida det är genomförbart eller ej är mer oklart.

Att det finns en slitning mellan kontinuitet och förändring styrks i beskrivningen av hur social rörlighet bör gå till. De två vanligaste sätten beskrivs. Båda utgår som sagt från yrkesindelning. Antingen sker rörelsen vid generationsövergång då barnet går över från faderns yrke till en annan status eller så sker det inom samma generation då personen byter yrkesstatus inom sin livstid. Den sociala förflyttningmöjlighet som skildras kan som sagt tyckas harmlös men det gör den intressant. Rivningen av barriärer bör ske lugnt och utan att samhällsligt kaos skapas. Men samtidigt är det önskvärt att barn får ett större socialt spelrum med fler möjligheter än sina föräldrar så länge barnet förstår och respekterar det miljömässiga arv som denne fötts ur. För att återkoppla till 1950 talet: respekten mot folkhemmet och familjen har skapat dessa förutsättningar, vilket illustreras i analysdelens inledning.

Att arbeta och känna den plikten är fortfarande fundamentalt för medborgaren. ”om däremot full sysselsättning råder, vilket i Sverige varit det normala under de senaste 30 åren”.⁴² Arbetsplikten bygger på strävan efter den optimala nationalprodukten, sysselsättningen är viktig för denna strävan och är trots sociala motsättningar det som utgör en gemensam angelägenhet. För att den unge medborgaren ska kunna förstå och eftersträva detta mål krävs realkapitalbildning och utbildning, vilket värderas högt och är en medborgerlig rättighet som skiljer Sverige från andra mer outvecklade länder.⁴³ Att ha kännedom om sociala kategoriseringar och individens ojämlika förutsättningar är önskvärda 1967 men bör inte vara drivkraften. Det är viktigt att förstå att den sociala kategori som man är född inom påverkar den medborgerliga sociala statusen. Till skillnad från femtiotalet skildras det individuella anspråket som en styrka för den sociala rörlighetens

⁴¹ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967s. 38

⁴² *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967 s. 48

⁴³ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*, 1967 s. 50

skull, trots att det inkräktar på enhetligheten och på trivsamheten. Men här går det att hitta en brytpunkt mellan kontinuitet och förändring som andas en viss ängslighet.

Det går att tolka samhällskunskapsbokens skildring av social rörlighet som ett sätt att dra i handbromsen för en generation präglad av stora doser progressivitet och radikalism vilket dominerade de nya politiska krafterna under perioden. Många av dessa som till exempel fackförbund, ungdoms- och medborgarrättsrörelser uppmanade till betydligt mer våldsamma åtgärder för social rörlighet än dem som förmedlas i samhällskunskapsboken. Precis som i 1956 års samhällskunskapsbok går det här att peka på att norm och praxis inte överensstämmer. Här går det att återkoppla till Klas-Göran Karlsson och läromedlets relativa oföränderlighet och att kontinuitet är viktigare än stora förändringar. Det går att argumentera för att boken på ett sätt hamnat ur fas med verkligheten, men försöker använda fördröjningen till att fungera som lugnande medel för en upprorisk generation. Att samhället genomgår snabba förändringar är något som i läroboken erkänns: ”Vid flera tillfällen har framhållits, att samhället vi lever i förändras långt snabbare nu än bara för ett par årtionden sedan, ”⁴⁴ Efterkrigstidens ekonomiska expansion började krympa, vilket väcker ett missnöje mot industriägarna yttrat i växande fackföreningar. Den svaga löneutvecklingen och centralstyrningen var viktiga missnöjesorsaker.⁴⁵ Istället för att slå på kastruller och skapa kaos i samhället beskrivs utbildning som det viktigaste verktyget för social rörlighet:

Självstudier och vidareutbildning på egen hand har inte saknat betydelse för den utökning av den s.k. medelklassen, som ägt rum under de senare åren. Såväl inom allmän tjänst som inom näringslivet ställer man allt större krav på att de anställda inte bara vidmakthåller sina kunskaper utan också förkovrar sig.⁴⁶

Utbildningen är ett led i ett mer specialiserat samhälle för ökad effektivisering med hänsyn till nationalprodukten och den svenska ekonomins bästa. Olika befattningar innehar olika befattningskrav. Här går det att anknyta till Dahlstedt och Olsson som menar att 1960-talets utbildningsideal kan sammanfattas som: allas rätt till kunskaper för den ekonomiska expansionen.⁴⁷ Här går det att peka på en förskjutning från enhetsskolan och den jämlika utbildningen till att snarare tala om att skillnader är bra för ett specialiserat och mer resultatriktat samhälle. Att en stor och långdragen arbetskonflikt inte bara får konsekvenser för de inblandade utan också för landets ekonomi i stort är argument som förs.⁴⁸ Orsaken går

⁴⁴ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967s. 231

⁴⁵ Hedenborg & Kvarnström s. 315

⁴⁶ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967s. 231

⁴⁷ Dahlstedt & Olson s. 52

⁴⁸ *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet*. 1967s. 226

återigen att finna i relationen mellan det önskvärda och det samhälleliga behovet som skildras. Det väcker frågor kring huruvida det var en allmän medborgerlig vilja att effektivisera eller det var ett behov som kom från andra håll i samhället. För att anknyta till Anders Larssons medborgarskapsdefinition går det att problematisera kring vad som 1967 utgör den gemensamma angelägenheten; är det förbättrade villkor och möjlighet till social rörlighet eller är det ekonomisk effektivisering och en starkt nationell ekonomi? Denna är inte lika tydligt skildrad som 1956 års enhetlighet och anspråkslöshet.

För att anknyta till Mullards medborgardiskurser är det precis som runt 1956 svårt att sätta bestämda etiketter på det som samhällskunskapsboken önskar att förmedla. Det går att tala om en påbyggnad som ifrågasätter tidigare generationer. Det gick implicit att även 1956 finna dessa spår av just en fokusförskjutning från ungdomens sida, något som samhällskunskapsboken försökte hejda. Som grund för 1967 års ideal är alltså den kommunitära medborgaren, alltså den plikttrogne. Attribut som vänskap, tillhörighet, ansvar och engagemang för samhällets bästa är fortfarande högst önskvärda. Fortfarande är den plikttrogne arbetaren ett ideal. Som det getts sken av lever dessa normer till viss del på lånad tid i förhållande till praxis. Anspråkslösheten är fortfarande önskvärd, men det finns utrymme att genom utbildning skapa rörlighet och förändra sin sociala status. Det är inte lika enkelt för samhället att åberopa denna anspråkslöshet när exempelvis arbetaren inte erbjuds de löneförbättringar som efterkrigets svenska arbetsmarknad kunde. Den kommunitära medborgarens skyldigheter är inte lika homogena som tidigare då samhället är konstruerat efter sociala kategorier som utgår från familjens yrkestillhörighet, vilket motsäger den enhetlighet som tidigare varit den dominerande föreställningen. I denna brytpunkt lyser den offentlige medborgaren allt starkare, alltså han som värdesätter det offentliga rummet och sina rättigheter i det demokratiska samhället. Men i samhällskunskapsboken från 1967 uppstår en fusion av den kommunitära och offentlige medborgaren. Den sistnämnda är den som vill riva barriärer och skapa social rörlighet. Detta har samhällskunskapsboken inget problem med så länge det sker med utgångspunkt i det kommunitära medborgarskapsidealet, med respekt för kontinuiteter och gentemot det sociala arvet från familjen. Intressant är att det samtidigt går att skönja den berättigade medborgaren i denna fusion. Den offentlige medborgaren visar sitt missnöje och använder sin politiska frihet just eftersom denne har en föreställning kring vilka rättigheter som existerar gentemot staten. Den uteblivna löneökningen och centraliseringen inkräktar både på medborgarens välfärd och på de demokratiska friheterna. Missnöjet uppstår eftersom dessa inte uppfylls på det sätt som 1967 års medborgare anser sig vara berättigad till. Den berättigade medborgarens föreställning om välfärden skall baseras på behov och inte på ekonomiska förutsättningar. Det går att argumentera för att dessa föreställningar är födda ur

folkhemmet hos den kommunitära medborgaren och att de under 1967 inte uppfylls, vilket för den offentlige medborgaren blir ett missnöje att uttrycka med hjälp av de demokratiska friheterna. Samhällskunskapsboken från 1967 är en produkt av just ett samhälle i snabb förändring men vill i uppfostrande syfte påminna den unge medborgaren om de risker som radikala förändringar kan ge. Genom detta går det att visa på just diskursens konkurrens och att det utifrån vissa utgångspunkter sker en reproducerande påbyggnad, en förändring.

3.3 1976

Under 1970-talet fortsätter skildringen av ett heterogent och mer komplext svenskt samhälle. Kategoriseringen ter sig dock mer svår genomförbar än tidigare. Precis som 1967 års samhällskunskapsbok beskrev kunde medborgarna kategoriseras med hänsyn till yrkestillhörighet inom familjen, vilket gav de tre grupperna arbetare, tjänsteman, företagare. Precis som då beskrivs en sådan indelning allt annat är oproblematiske. Till skillnad från tidigare skildras en sådan indelning som ett problem med hänsyn till dem som inte är yrkesverksamma. Men den största skillnaden ligger i att medborgarens samhällsställning inte inskränks till inkomst och ekonomiska resurser. Exempelvis beskrivs socialt anseende som något som genomskär de ekonomiska skikten. Makt eller inflytande, bildning och kulturell position är faktorer som påverkar medborgarens status. Trots dessa komplikationer anses indelningen viktig av praktiska skäl bland annat för att undersöka beteendeskilnader mellan medborgare från olika miljöer.⁴⁹

Beroende på traditioner, miljöer och personliga erfarenheter skapar sig medborgaren sin egen känsla för klassificering av yrken och andra medborgare. Detta skildras som något som kan ske omedvetet eller medvetet men det är viktigt för den enskilde medborgaren att göra denna klassificering. Det går också att peka på att den sociala rörligheten är mer eftersträvanvärd än tidigare, till och med nödvändig för ett progressivt samhälle. I 1967 års samhällskunskapsbok kunde slutsatser dras kring att social rörlighet var i sin ordning så länge den utgick från yrkesindelningen. 1976 görs det som tidigare nämnts skillnad på yrkesrörlighet och social rörlighet, där byte av yrke inte nödvändigtvis behöver betyda förändring av medborgarens sociala anseende. Arbetsmarknadens efterfrågan på kvalificerad arbetskraft har medfört social rörlighet då fler medborgare via utbildning genererat en minskning av den tidigare arbetarklassen till högre ansedda befattningar och till en växande medelklass. Att medborgaren på ett tydligare sätt än

⁴⁹ Björkblom, Sixten (red.), *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan. HSENT [Humanistisk, samhällsvetenskaplig, ekonomisk, naturvetenskaplig och teknisk linje], [Årskurs] 1, Grundbok, 6. uppl., 2. tr., Almqvist & Wiksell läromedel, Stockholm, 1976[1975] s. 56*

tidigare kan förändra sin sociala ställning gör kategoriseringen svårare för samhället att fastslå då gruppernas konturer flyter allt mer.⁵⁰

En viktig del i medborgarskapet som 1976 års samhällskunskapsbok gör en stor poäng av är beskattningsskyldigheten. Myndigheterna arbetar hårdare för att undvika eventuell skatteflykt.

En rättvisande jämförelse mellan olika inkomsttagare bör utgå från de disponibla inkomsterna, sedan skatter och avgifter till stat, kommun avdragits. När så skett, visar det sig, att inkomstdifferenserna mellan olika sociala grupper är avsevärt mindre än vad bruttoinkomsterna utvisar. Om sedan värdet av de sociala förmånerna tas i beaktande, kommer man fram till en ännu större utjämning.⁵¹

Det går att tolka ovanstående som att medborgaren med glädje bör betala den skatt som denne är skyldig, detta eftersom medborgaren förstår att denna skyldighet generar rättigheter. Det går även att utlysa ekonomisk jämlikhet som medborgarnas gemensamma angelägenhet. Här går att argumentera för att medborgare med annan inställning till beskattning här är marginaliserad. Istället är det alltså en arbetande medborgare som skildras. En medborgare som betalar sin skatt eftersom den statliga regleringen i förlängningen generar minskade ojämlikheter. Här går det att finna en kontinuitet tillbaka till 1956 i just det att dra ner på det personliga anspråket till förmån för den jämlika helheten. Skillnad finns emellertid i det att anspråkslösheten då var ett önskvärt drag i allmänhet och inte bara i frågor om ekonomi. Under 1970-talet är det snarare något positivt att ha anspråk på vissa saker, vilket istället tjänar den samhälleliga gemensamma angelägenheten.

”Lika viktigt som det är att äta är att ge människorna mat för dagen måste det bli att ge dem det arbete och de inkomster, som kan bereda dem möjligheter att skaffa sig inte bara mat utan också kläder, bostäder, utbildning m.m.”⁵² Under 1970-talet förändras den svenska arbetsmarknaden till förmån för mer statlig inverkan för att stärka löntagarens rättigheter gentemot arbetsgivaren. Bland annat inrättades lagar för styrkta rättigheter: Lagen om anställningsskydd (LAS), medbestämmandelagen (MBL) 1976. Samtidigt slopade LO Saltsjöbadsavtalet som varit gällande sedan 1938 och som snarare utelämnade eventuella tvister till inblandade parter.⁵³ Att arbetslöshet är en rädsla är uppenbart. Den skadar ekonomin och dess utveckling. Dessutom medför den skador av annan art, ökad fattigdom ger svåra mänskliga och sociala problem.⁵⁴ Att arbete är samhällets fundament går om inte annat att se på de många bilder av just arbetande män

⁵⁰ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan. 1976 s. 57*

⁵¹ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan. 1976 s. 58*

⁵² *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan. 1976 s. 136*

⁵³ Hedenborg & Kvarnström s. 327

⁵⁴ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan. 1976 s. 70*

i den svenska industrin som kompletterar texten. Det går även 1976 att finna en punkt där norm och praxis inte överensstämmer till fullo. Det går att argumentera för att en stor svensk nationalprodukt likt 1967 fortfarande är den gemensamma angelägenheten och att det är den som varje medborgare i arbetsför ålder arbetar för, eftersom det i längden ökar de statliga skatteintäkterna i syfte att minska de ekonomiska ojämlikheterna:

Varje förvärsarbetande individ lämnar ett bidrag till nationalprodukten. Ökar antalet förvärsarbetande, växer följaktligen nationalprodukten, om förhållande i övrigt inte ändras. I vissa industriländer har som tidigare påpekats tillgången på arbetskraft ökat tämligen långsamt under efterkrigstiden. För Sveriges del kommer ökningen under de närmaste av allt att döma bli än mindre, bl a beroende på att allt fler ungdomar kommer att befinna sig under utbildning.⁵⁵

Ovanstående beskriver en motsättning mellan den förvärsarbetande normen och en ung medborgare som i praxis ägnar sig åt utbildning och därför inte är disponibel. Det går att argumentera för att det här uppstår ett möte mellan 1950- och 1960-talets kontinuitet hos den plikttrogne arbetaren och en mer anspråksfull medborgare i förändring. I det här fallet verkar samhällskunskapsboken förstå denna ofrånkomlighet och beskriver vidare: ”Det tillskott som man trots allt räknar med kommer de gifta kvinnorna att svara för. Dessa väntas nämligen i ökad omfattning söka sig ut på arbetsmarknaden. En *ökad invandring* av utlänningar i arbetsför åldrar skulle givetvis förbättra tillgången på arbetskraft.”⁵⁶ Redan i samband med Sveriges anslutning till 1961 års FN-konvention lindrades kravet på att individen för medborgarskap var tvungen att vara född i landet. 1967 gjorde inte samhällskunskapsboken tydligt den poängen, men 1976 går det att se hur samhället måste anpassa sig till invandring. Samma år, 1976, minskade hemvistkravet till två år för nordbor och fem år för övriga, dessutom slopades försörjningskravet.⁵⁷

Utdraget är intressant eftersom det återigen går att urskönja social kategorisering men att det i det här fallet skildras två grupper som inte är inkluderade men som det ändå i citatet ställs krav på. Samhällets utveckling och motsättningen mellan grupper har gjort att den tidigare plikttrogne arbetaren förenklat talat har förflyttats från industrin till akademien. Precis som beskrivits finns det även efterfrågan på välutbildade arbetare. Således uppstår ett hål i industrin som måste fyllas för den svenska nationalproduktens skull. Då vänder sig samhällskunskapsboken till två kategorier som beskrivs som tidigare exkluderade, nämligen den gifta kvinnan och den som betecknas som ”utlänningen”, nu måste dessa två grupper inkluderas för att upprätthålla tillväxten och den

⁵⁵ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan*. 1976 s. 69

⁵⁶ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan*. 1976 s. 69

⁵⁷ Sandesjö, Håkan & Björk, Kurt, *Nya medborgarskapslagen med kommentarer*, 2., [utök.] uppl., Norstedts Juridik, Stockholm, 2009 s. 30-34

stabila arbetsmarknaden. I denna förskjutning sker den sociala rörlighet som verkligen karaktäriserar 1976 års samhällskunskapsbok och som på ett högre plan gäller hela samhället och därför påverkar den samtalsordning som gäller i boken.

Det är motsättningarna som utvecklar samhället, inte som tidigare enhetligheten: ”För en modern demokratisk samhällsuppfattning framstår det som naturligt att avskaffa klasskillnaderna. En social och ekonomisk jämlikhet är eftersträvansvärld.”⁵⁸ Precis som med ökad statlig reglering på arbetsmarknaden bör medborgare gå samman för att uppnå denna gemensamma angelägenhet. I sammanhanget nämns hur den arbetande medborgaren kan rösta på socialdemokraterna eller tillhöra LO- förbundet, just för att känna samhörighet med andra medborgare ur samma sociala kategori. Till skillnad från 1967 uppmuntrar samhällskunskapsboken medborgarna till att gå samman för att uppnå jämlikhet. Tidigare borde endast social rörlighet ske med utgångspunkt i utbildning och förändrad yrkestillhörighet. Men samtidigt uppmanar läroboken 1976 även medborgare ur andra samhällsklasser att söka sig till socialt likasinnade; jordbrukare till organisationer med anslutning till centerpartiet och högre tjänstemän, läkare, advokater till SACO. Det går att argumentera för att de sociala motsättningarna är önskvärda för 1970-talets medborgarideal och att det bör existera anspråk som är gemensamma intresseområden som kommer till uttryck inom dessa grupper i motsättningen med andra.⁵⁹

Precis som ovanstående slutsatser ger sken av är det svårare att i 1976 års bok se den ideala medborgarens ”ansikte”. Drar man 1956 års bok till minnes, gjorde dess enhetlighet att till och med bilder på medborgare kunde infogas. I enlighet med ett mer anspråksfullt medborgarskapsideal talar boken inte i termen medborgare, istället används individ för att beskriva en person i samhället. Detta är en viktig del i jämförelse med 1950-talet. Men att denna individ är fast i en social kategori som har förankring i familjen går inte att poängteras nog. Eftersom de sociala motsättningarna är väsentliga i samhället, och eftersom det till och med beskrivs som norm att ingå i olika intressegrupper tillåter skildringen inte termen medborgare, då det förknippas med 1950-talet enhetlighet. 1970-talsamhället är mer komplext än så. Det är heterogenitet och motsättningar som regerar och det är positivt för ett samhälle med social mångfald. Men det är viktigt att medborgaren känner till att alla inte är lika utan att samhället innefattas av många olika sociala kategorier. Den enskilde medborgaren är svårare att identifiera än i böckerna från 1956 och 1967, detta eftersom denne indelas i grupper och varje sådan har olika funktioner.

⁵⁸ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan; 1976 s. 59*

⁵⁹ *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan; 1976 s. 59*

För att applicera de fem medborgarskapsdiskurserna går det generellt att peka på en fortsättning och en etablering av 1967 års föreställningar. Den offentlige medborgaren har hittat ett forum i olika intresseorganisationer som kämpar för sina kategoriers rättigheter. Det går att argumentera för att dessa intresseorganisationer är mer institutionaliserade än 1967, då det offentliga rummet beskrivs på ett mer diffust sätt. Det är viktigt för denne att ha god kännedom om samhällets ojämlikheter och de grupper som utgör samhället. Det är också viktigt att förstå sin plats i systemet för att kunna förstå regelverket där bakom. Intresseorganisationerna skapar ett forum för demokrati där rättigheter och skyldigheter kan diskuteras men kräver även av den deltagande att ta hänsyn till ärlighet, uppriktighet och pluralitet. Här är dialogen viktig för att definiera sina intressen gentemot andra grupper i den klasskamp som är nödvändig för det demokratiska samhället.

Inom offentligheten finns även den komunitäre medborgaren, alltså den plikttrogne. Denne bör genom att identifiera sin sociala kategori och sin tillhörighet känna vänskap och ansvar inom denna i relationen med socialt likställda. På ett högre plan är det statliga inflytandet stort, och varje medborgare ska betala den skatt denne anses ha som skyldighet. Dessutom bör den plikttrogne medborgaren arbeta för den svenska nationalproduktens bästa.

Den plikttrogne medborgaren som varje morgon går till arbetet och arbetar för nationalprodukten och varje månad betalar skatt vill också ha något i utbyte. Skatteskyldigheten lockar fram den berättigande medborgaren då skyldigheten i ett demokratiskt samhälle per automatik genererar rättigheter. Arbete är den främsta medborgerliga rättigheten och statliga skyldigheten. Skatten ska också reglera de ekonomiska ojämlikheter som är identifierade i 1970-talets samhälle och som den offentlige medborgaren vill motverka. Statens uppgift är att fördela skattepengarna så att de medborgerliga rättigheterna baseras på den enskildes behov och inte på tillgångar. Att staten kan ställa krav på skatt och på plikt beror på att den offentlige, komunitäre och berättigande medborgaren är aktörer i en historisk/kulturell kontext där klasskampen är ett gemensamt mål och motsättningar är knutar i det demokratiska samhället som statlig reglering anses kunna lösa.

3.4 1986

Samhällskunskapsboken från 1986 har ett försättsblad som pryds av en samling märken från olika intresseorganisationer redo att fastsättas på medborgarens jacka. Detta tyder på en fortsatt förskjutning från 1950-talets enhetliga svenska medborgarsamhälle. Det finns också skillnader gentemot 1960- och 1970-talet eftersom dessa intresseorganisationer sträcker sig utanför ramen för enbart arbetsmarknadspolitiska motsägelsegrupper. Här innefattas även märken från allt ifrån

fotbollsklubben Hammarby till märken som symboliserar miljömedvetenhet, mot kärnkraft, Amnesty med mera. Vidare går det att slå fast 1986 års samhällskunskapsboks nationalekonomiska fokus.

Det går att argumentera för att det samhälle som 1986 års samhällskunskapsbok skildrar är ett mer sargat sådant än tidigare. Sverige beskrivs befinna sig i en ekonomisk kris. Löneutvecklingen har gjort svenska varor dyra och mer svårexporterade. Om medborgarens plikt tidigare varit att arbeta för den svenska nationalprodukten är det 1986 inte längre hela sanningen. Sverige beskrivs som ett utlandsberoende land som inte kan påverka sin ekonomiska situation utan följer med i de internationella konjunktursvängningarna. Det är andra länder som styr efterfrågan på svenska produkter och i förlängningen även arbetslösheten. Att arbetslösheten har blivit ett problem och en förändring gentemot tidigare studerade decennier är uppenbart: ”En del människor, som av en eller annan anledning har svårt att konkurrera på den öppna arbetsmarknaden, får en mer skyddad arbetsmiljö i *samhällsföretag*”.⁶⁰ Terminologin i citatet vittnar om en förskjutning från ett samhälle där arbete både var en rättighet och en skyldighet mot ett samhälle där staten inte på samma sätt längre kan reglera detta. Rent språkligt är det intressant att just ordet *konkurrera* används vilket tyder på en föreställning om individen som en vara, vars efterfrågan styrs av dennes kvalitéer. Dessutom beskrivs arbetsmarknaden som öppen, vilket även det är en skillnad mot den mer statligt reglerade arbetsmarknaden som rådde under 1970-talet. Emellertid beskrivs hur samhället erbjuder en mer skyddad möjlighet inom dessa samhällsföretag, men det är ingen överdrift att argumentera för att dessa arbeten inte är lika högt värderade som ”vanliga” jobb. Vidare beskrivs arbetslöshetens effekter:

Utän tvivel kan man påstå att arbetslösheten är det största problemet idag. Den innebär ett oerhört slöseri med samhällets resurser. Långt värre är den skada som tillfogas den arbetslösa. Inkomstbortfallet som till större delen täcks av arbetslöshets- och socialförsäkringar är inte det värsta. Vi människor har andra behov av trygghet, aktivitet, samvaro med andra, uppskattning och självförverkligande. Den som blir arbetslös får en känsla av att inte längre behövas i samhället, att inte duga något till. Man lägger gärna skulden på sig själv. Särskilt viktig är sysselsättningen för den unga människan som behöver komma in i regelbundna arbetsvanor.⁶¹

Ovanstående utdrag vittnar om en motsägelse mellan den samhälleliga normen och verklighetens praxis. Att vara en pliktrogen arbetare är fortfarande ett ideal för den svenska medborgaren. Har medborgaren inget arbete så är denne överflödig och är dessutom väldigt resurskrävande för samhället. De rättigheter som finns i form av bidrag är inte tillräckliga för att tillgodose

⁶⁰ Kieser, Jan & Rydén, Kjell, *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*, 2., [utök.] uppl., Sparfrämjandet, Stockholm, 1986 s. 285

⁶¹ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer* 1986 s. 286

medborgarens föreställda rättigheter. Men det är tydligt att samhället inte längre kan garantera arbete med hänsyn till en tuffare arbetsmarknad. Det är mer upp till den enskilde att konkurrera och vara attraktiv för att få anställning. Högre lön till den med lång utbildning ökar produktiviteten och effektiviseringen i samhället.⁶² Här får sig efterkrigstidens ekonomiska tillväxt och stora efterfrågan på arbetskraft en törn. Det går att skönja en förändring från 1950-talets önskan om anspråkslöshet via ett 1970-tal där höga anspråk krävdes för social rörlighet till 1980-talet då höga anspråk snarare är att betrakta som en nödvändighet för att kunna konkurrera på arbetsmarknaden. Det är främst två medborgargrupper som är utsatta på den kärva arbetsmarknaden: Invandraren och ungdomen, eftersom dessa ofta saknar yrkeserfarenhet och utbildning. Arbetsgivaren har många att välja mellan. Här beskrivs även ett samband mellan arbetslöshet, drogmissbruk och utslagning.⁶³

Immigrationen satte fart under de goda åren efter kriget och har varit stor fram till 1980-talet Om vi ser på invandrarnas ålder förstår vi vad invandringen betytt för vår ekonomi[...]För första gången på nästan 100 år är det nu lika många människor som föds och dör i Sverige. Sedan några år har invandringen räddat landet från folkminskning.⁶⁴

Till ovanstående citat är det relevant att dra 1976 års samhällskunskapsbok till minnes. Då beskrevs invandringen och den gifta kvinnan som två viktiga grupper att fylla luckor på arbetsmarknaden som den utbildade ungdomen lämnade efter sig. Arbetskraftsinvandringen försköts under 1970-talet mot flyktinginvandring. Under 1980-talets ansträngda arbetsmarknad blir arbetskraftsinvandrarna trots tacksamheten överflödiga då de generellt sett saknar högre utbildning. Men eftersom de tidigare utfört arbetsplikten har de och kvinnans status som medborgare förändrats, vilket trots tufft läge på arbetsmarknaden innebär ökade rättigheter i samhället.

Den unge medborgaren bör studera vidare efter gymnasium på högskola eller universitet, för att ha större chans att klara arbetsmarknadskonkurrensen.⁶⁵ Återigen, att vara arbetslös som ung ger en känsla av att inte ha någon funktion. Denne kan känna sig ensam, håglös och otillräcklig. Samhällskunskapsboken från 1986 ger goda råd inför den unge medborgarens framtida yrkesval, saker att tänka på. Att varje medborgare ska förstå vad som är bäst för sig är ett tecken på individualisering, men samtidigt går råden att uttolka som en önskan från samhället mot ett mer effektiviserat och produktivt samhälle efter principen: rätt man/kvinna på rätt plats. Här möts det

⁶² *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer* 1986 s. 183

⁶³ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*, 1986 s. 88

⁶⁴ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*, 1986 s. 35

⁶⁵ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer* 1986 s. 100

strukturella och det funktionella, och bokens innehåll utvecklas utifrån det omkringliggande samhället. Jämfört med 1950- talet är det alltså en förskjutning ifrån enhetsamhället. Den unge medborgaren ges praktiska råd och bör: 1) ha självkänedom kring anlag, intressen och kunskaper, för att kunna sortera bland mängden yrkesmöjligheter; 2) kunskap om yrkena, vilket tillskansas genom tidningar, intervjuer, skolans SYO-konsult; 3) kännedom kring yrkets utbildningsvägar, vilket et kan innebära att medborgaren måste flytta och betygen inte motsvarar kraven; 4.) hålla koll på prognoserna på arbetsmarknaden, och att dessa kan peka på överskott vilket gör möjligheten ännu svårare.⁶⁶ Här går att anknyta till Olsson och Dahlstedt som just beskriver hur synen på utbildning förändrades från 1980-talet och framåt från att vara ett kollektivt projekt med betoning på rättvisa och jämlikhet, till en idé om utbildning som individuellt projekt med betoning på valfrihet, konkurrenskraft och likvärdighet som utbildningspolitiska principer. Vidare menar de att utbildning mer och mer kom att syfta till att säkerställa den unga medborgarens anställbarhet, vilket visas i den ökade anpassningen gentemot arbetsmarknadens efterfrågan.⁶⁷

Det går att argumentera för att den enskilde så länge denne är svensk medborgare också är att betrakta som en potentiell arbetare, vilket räcker för att vara legitim till medborgerliga ekonomiska rättigheter. Att det är ont om arbeten beror inte i första hand på den svenska nationella politiken utan på konjunkturläget i den omgivande världen och dess efterfrågan på svensk export. Eftersom Sverige är ett exportberoende land är det viktigt att hålla inflationen nere. Om de svenska priserna ligger högre än i konkurrerande länder blir det svårare att konkurrera på världsmarknaden. Det går att argumentera för hur detta krav hänger samman med den snävare arbetsmarknaden. Tillväxten under efterkrigstiden har höjt lönerna för arbetarna, vilket har minskat efterfrågan på svenska exportvaror. Det genererar ökad arbetslöshet, men den enskilde medborgaren är fortfarande berättigad till samhällets resurser i form av bidrag, trots att denne inte kan uppfylla sin skyldighet och plikt; arbetet.

Om man studerar de olika medborgerliga intresseorganisationer som finns i Sverige går det precis som delgavs i inledningen att peka på en utökning av dessa. Det är inte längre endast rent arbetsmarknadsmässiga intressegrupper som tar plats, utan nu kan den enskilde medborgaren hitta sociala nätverk som sträcker sig bortom yrke och klass. Även detta är ett uttryck för ett mer individualiserat samhälle. När det gäller de traditionella intresseorganisationerna som

⁶⁶ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*; 1986 s. 100

⁶⁷ Dahlstedt & Olson s. 22

fackföreningarna, går att utläsa en ökad skepsis mot deras demokratiska utformning och möjliga progressivitet:

De svenska fackföreningarna har stor makt. Många viktiga lagar har kommit till genom fackliga krav. Men det finns ändå mycket som kan diskuteras inom den fackliga rörelsen: Varför har så få något fackligt uppdrag? Både inom LO, TCO och SACO/SR har man problem att få folk att ställa upp. Av organisationernas totala medlemsantal blir bara 10-20 procent fackliga förtroendemän. Inom exempelvis LO har en tredje del aldrig deltagit i ett fackligt möte eller haft ett fackligt uppdrag. Har ombudmän och förtroendevalda tagit över för mycket? Får den enskilde allt mindre att säga till om?⁶⁸

Samhällskunskapsboken från 1986 ger en bild av att de fackliga organisationerna nu har spelat ut sin roll. Det finns en tacksamhet gentemot de reformer som frammanats av de olika intressegrupperna, men nu står de i vägen för den enskildes frihet och organisationerna har istället blivit demokratiska hinder liknande dem som klasskampen tidigare slogs emot. Förklaringar går att finna i att det trots organisationerna inte finns arbetsgarantier.

I samma anda beskriver boken ett samhälle vars medborgare på ett mer utbrett sett är beredda att byta sympati över de politiska blockgränserna. Dessutom röstar de svenska väljarna inte i samma utsträckning med hänsyn till klasstillhörighet.⁶⁹ Det går att återkoppla till det som nämndes tidigare kring till hur det individuella anspråket spelar in på valet av yrke. Fortfarande är familjen viktig för den unga medborgarens attityder, men nu beskrivs även hur denne hellre byter åsikt än riskerar att stöta sig med en kamratgrupp. Återigen går att skönja en medborgare som umgås i sociala nätverk som inte på samma sätt som i fackföreningar har politisk homogenitet, utan dessa intresseorganisationer och sociala grupper kan även baseras på andra tillhörigheter. I dessa grupperingar kan medborgare från olika sociala bakgrunder integreras. Medborgarens sociala rörlighet beskrivs som mer komplex än 1976 då denna kan ske mer tvärgående. Tidigare handlade det mest om att den sociala gruppen kollektivt flyttade gränser.

I resonemanget kring Sverige som drabbat av det världsekonomiska läget går det att skönja en fokusförskjutning från 1950-talets föreställning om banden mellan medborgare och det svenska folkhemmet till en relation som mer och mer finns mellan medborgare och världen, och där denne beskrivs som den yttersta utposten för en global ekonomisk struktur. Enhetlighet gentemot världen (det globala) är perspektivet istället för som tidigare gentemot nation, familj eller social kategori. Det går även att konstatera ett annat sätt att tala om världen i 1986 års samhällskunskapsbok i en mer moraliserande ton: ”Medan vi i den rika världen lever i överflöd

⁶⁸ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*; 1986 s. 79

⁶⁹ *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*; 1986 s. 159

kämpar miljoner människor för sin överlevnad, trots att det totalt sett finns tillräckligt med mat för alla.”⁷⁰ Till det kan som precis nämnts adderas att Sverige utvecklat flyktinginvandringen. Det går att argumentera för att den globala fördelningsfokusen är för legitimering av flyktinginvandringen, trots redan nationellt hårda tider.

När det kommer till att anknyta till Mullard uppstår en intressant situation där det egentligen inte går att avfärda någon diskurserna. Den mest närvarande 1986 är den oberoende medborgaren. En ansträngd arbetsmarknad har gjort att det individuella anspråket är mer avgörande än tidigare, det krävs att den enskilde lägger manken till för att kunna konkurrera. Där går det i och för sig att peka på att denna individualitet inkräktar på den berättigade medborgaren, där samhället inte längre har samma skyldighet att tillgodose medborgarens personliga mål. Möjligheten att uppnå dessa ligger i den oberoende medborgarens förutsättningar. Medborgaren bör istället leva under ett mindre reglerat samhälle. Det är mer osäkert men skapar andra möjligheter. Fortfarande är den kommunitära medborgaren närvarande i samhällskunskapsboken och arbetsplikten är då ett viktigt ideal, men rätten till arbete är inte lika solklar som under 1950-1970-talet.

När det gäller den offentlige medborgaren går det att peka på en förändring. Medborgaren har börjat ifrågasätta arbetsmarknadsorganisationers slagkraft och har mer blivit att betrakta som en inskränkning av den individuella friheten. Att det är vanligt att delta i olika organisationer och rörelser vittnar försättsbladet om, men att vara med i andra arbetsmarknadsintressegrupper är inte lika viktigt. Det är viktigt att förstå samhällets pluralitet, men i det ligger samtidigt att andra medborgare gör detsamma för rätten till individuell frihet. Det innebär att den offentlige snarare börjar likna den konsumerande medborgaren. Det ökade oberoendet gentemot staten innebär att medborgaren inte längre känner samma band mot det som tidigare varit de traditionella värdena. Nu sker kontakterna och nätverken på andra sätt och inte enbart efter historisk kontinuitet, vilket om inte annat bevisas på försättsbladet. Dessutom har den tekniska utvecklingen inneburit möjligheter till globala sociala nätverk.

3.5 1995

På första uppslaget i samhällskunskapsboken från 1995 möts läsaren av en karta över Europa och avslutas med en världskarta på bokens sista uppslag. Från att 1956 mötts av en bild på en familj vid ett matbord utgör nu istället Europa och världen den svenska medborgarens spelplan. Sveriges inträde i den Europeiska Unionen spelar roll: ”Med EU:s ”inre marknad” och de ”fyra

⁷⁰Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer; 1986 s. 42

friheterna” kommer gränserna mellan EU:s länder nära nog att suddas ut.”⁷¹ Att det nationella inte kommer att vara primärt beskrivs, men utöver kartan och en redogörelse kring medlemskapets juridiska innebörd är det oklart vad detta kommer att innebära för medborgaren ur sociala och kulturella aspekter. Det är förståeligt då 1995 fortfarande är tidigt i den europeiska integrationsprocessen.

Den moderna människan föds in i ett mediasamhälle. Massmediet har fått en sådan central roll för individ och samhälle att det är svårt att föreställa sig vår samtid utan dem. Deras betydelse bara ökar när det gäller underhållning, nyheter och underlag för beslutsfattade. Därför är det viktigt att massmediernas roll i samhället diskuteras och granskas kritiskt.⁷²

Att mediasamhället även tidigare varit viktigt och att utbyggnaden pågått länge medges, men det är först 1995 som det är en kraft att räkna med. Det går att skönja skepsis och misstänksamhet mot detta ”nya” uttryck. Det är intressant att det talas om ett mediasamhälle, vilket innebär att det står som exkluderat gentemot det övriga ”vanliga” samhället. Det går att argumentera för att det sker en förskjutning där utbildningssamhället inte längre har en oinskränkt hegemonisk ställning i kunskapsfrågan. Denna misstänksamhet påminner om den skepsis som 1956 års bok hade mot nymodigheter som bio och serietidningar. Det är viktigt för 1995 års medborgare att kritiskt kunna förstå massmediesamhällets syften. Det tydligaste exemplet på den mediala expansionen är inskränkning av det statliga tv och radiomonopolet. En fara beskrivs i att den tv-tittande medborgaren riskerar att ersätta den personliga verkligheten med det som de sett på tv och att detta genererar en falsk verklighetsuppfattning. Mediernas betydelse för individen är större i de områden där publiken har dåliga kunskaper. Vidare beskrivs hur mediasamhället påverkar indirekt genom att uppmärksamma vissa frågor, men utelämna andra. Därför styr medierna medborgaren, inte i vilka åsikter som denne ska ha utan i vilka frågor. Till det adderas också att det finns andra maktfaktorer som påverkar vad massmedierna behandlar. Här finns en tydlig motsättning mellan utbildningssamhället och mediasamhället och där norm och praxis inte nödvändigtvis överensstämmer: ”Med andra ord är mediernas möjligheter att påverka våra kunskaper beroende av vilka andra kunskapskällor vi har, exempelvis egna erfarenheter eller vad andra berättat för oss”.⁷³ Citatet blir som en påminnelse om kontinuitet bakåt mot familjen och skolan och det är viktigt att komma ihåg även deras roll i skapandet av kunskap. Effekterna av exempelvis tv-tittande samverkar även med faktorer som exempelvis arbete, social ställning, ekonomi och familjerelationer.

⁷¹ Almgren, Hans, Höjelid, Stefan & Nilsson, Erik, *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan. [A-B-C-kurs]*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 1995 s. 80

⁷² *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 82

⁷³ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 104

När det gäller den unge medborgarens personliga engagemang inom offentlighetens organisationer beskrivs i kommunpolitik:

Hur representativa är då kommunalpolitikerna för kommunernas invånare? Den typiske kommunalpolitikern är en manlig offentliganställd tjänsteman mellan 40-50 år. Det här hänger ihop med de politiska ungdomsförbundens nedgång i medlemsantal under senare år. Uppenbarligen tycker ungdomar att kommunalpolitik är tråkigt eller svårt. Eller släpps inte ungdomarna fram av de politiska partierna?⁷⁴

Ovanstående utdrag är intressant ur många aspekter men främst när det kommer till förändringen. Här möts det strukturella och det funktionella på ett speciellt sätt. Precis som det gick att utläsa 1986 har en fortsatt skepsis och intresseminskning för arbetsmarknadsorganisationer nu även börjat visa sig i partipolitiken. Men då var fortfarande det partipolitiska viktigt för just den medborgerliga rätten att vara obunden till social bakgrund, och detta var inte lika statistiskt i förhållande till parti man röstade på, vilket visade sig i att unga var mer benägna att byta. 1995 beskrivs ett samhälle där det partipolitiska inte längre är lika intressant för den unga medborgaren, framför allt inte för den unga kvinnan. Samtidigt finns en rannsakan mot att det kanske är strukturen som kväver det politiska intresset hos de yngre medborgarna. Noterbart är även att den stereotype kommunalpolitikern beskrivs som en man i åldern 40-50, vilket innebär att han upplevde sin ungdom under slutet av 1970- och början på 1980-talet, då precis som tidigare i analysen konstaterat att det offentliga intresset stod högt och var en viktig del av medborgarskapet.

När det kommer till arbete beskriver samhällskunskapsboken från 1995 hur: ”De rika länderna i världen nu är på väg in i det efterindustriella samhälle (postindustriella samhälle), som brukar betecknas som tjänste- eller kunskapssamhället”⁷⁵. När det gäller denna övergång går det att argumentera för att detta redan skedde under 1980-talet men att det 1995 går att etablera och konkretisera. 1985 kunde samhällskunskapsboken inte på samma sätt sätta fingret på vad som höll på att hända, mer än att arbetskraftsbehovet i industrin minskade och medförde en kärvar arbetsmarknad i stort. Även här sammanfaller det strukturella och funktionella. En ny typ av arbetsmarknad kräver en ny typ av medborgare med en annan syn på arbete. Om 1985 var en övergångsfas är det 1995 ett faktum som läroboken måste förhålla sig till. Jordbruket och industrin har sedan länge genomgått en rationalisering, vilket innebär att arbetstillfällena inom dessa områden är och kommer att vara begränsade. ”Många forskare tror att inom en generation kommer industriarbetare att vara nästan lika sällsynta som jordbrukare idag. Robotar har då tagit

⁷⁴ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 195

⁷⁵ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 203

över mycket av industriproduktionen.”⁷⁶ Detta visas även i en minskad uppslutning i de olika arbetsmarknadsorganisationerna, vilket de senaste decenniernas strukturomvandling genererat. I samma anda som under 1986 sker en avreglering och en återgång mot en mer oberoende lönesättning. Arbetslösheten har förbättrat möjligheterna för arbetsgivaren att anställa billigare och motsätter då statlig inblandning i lönesättningen. Det är en fortsatt förskjutning mot att det är den individuella medborgarens ensak att göra sig själv så konkurrenskraftig som möjligt och där utbud och efterfrågan styr löner och villkor.⁷⁷ Anpassningsprocessen till det postindustriella samhället sker via utbildning. Det går att betrakta denna process som en fortsättning på det som 1986 beskrevs som kravet på den enskildes företagande för att bli konkurrenskraftig på arbetsmarknaden. Dahlstedt och Olsson beskriver denna förskjutning kring synen på utbildning som från att ansetts som *public good* till att bli *private good*.⁷⁸

Den svenska skolan bygger på jämlikhetsprincipen, det vill säga att alla elever har rätt till en bra utbildning och att skolan ska vara till för alla. Denna har utvecklats utifrån de jämlikhetskrav som var progressiva under 1960- och 70 talet. Trots denna rättighet beskrivs 1995 möjligheterna för att uppnå jämlikhet i praktiken som mer komplex. Sociala skillnader ger trots jämlikhetsprincipen stora skillnader när det kommer till gymnasieskolan. Här skildras en kontinuitet ända tillbaka till 1950-talet där till exempel en ung medborgare från en familj med arbetarbakgrund tenderar att i större utsträckning söka sig till gymnasieprogram där yrkesämnen dominerar. Som kontinuitet mot 1986 genomförs 1990 års gymnasie reformer som ett sätt att öka elevens frihet till att välja skola. Samtidigt beskrivs hur denna ökade valfrihet riskerar att öka ojämlikheterna i form av ett mer segregerat och socialt splittrat samhälle. Det går att argumentera för att samhällskunskapsboken dragit lärdomar i takt med att samhället förändrats och skildrar en obeskrivbar framtida arbetsmarknad där ingen kan veta exakt vilka kunskaper som kommer att vara nödvändiga, i jämförelse med exempelvis ett mer statiskt industri- eller jordbruksarbete. Skolan är själva grunden utifrån vilken medborgaren sedan på ett mer individuellt sätt kan bygga vidare på.⁷⁹

När det gäller samhällets gemensamma angelägenhet finns en intressant aspekt att påpeka. Som tidigare berörts har den svenska nationalprodukten varit en viktig motivation och ett mått på välfärden. 1995 sker en tydligare problematisering kring denna som välfärds mätare. BNP signalerar inte längre skillnaden mellan U- och I-land. Istället är det saker som just skrivkunnighet, utbildning, medellivslängd som är väsentliga i att förstå ett lands välfärd. Det går

⁷⁶ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 210

⁷⁷ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 220 & 231-232

⁷⁸ Dahlstedt och Olson s. 74

⁷⁹ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 210-212

ihop med att Sverige genomgått en förändring från industriellt till postindustriellt samhälle och där nationalprodukten minskat till följd av detta. Alltså, 1995 är den gemensamma angelägenheten jämlikhet och utbildning, vilket bör återkopplas till det som tidigare beskrevs kring jämlikhetsprincipen.⁸⁰ Även miljöaspekten konkurrerar, och har med utgång ur 1986 fått en allt större roll i det medborgerliga medvetandet. Miljömedvetande och postindustrialismen hänger samman. Ekonomisk tillväxt är inte oproblematiskt eftersträvansvärt. Detta hänsynstagande brottas emellertid med den marknadsekonomiska influensen som råder, men att åtgärder är nödvändiga står klart. Även här påpekas skolans roll i fostrandet av den miljömedvetna medborgaren, vilket i förlängningen kommer att legitimera de lagar och avgifter som inskränker på marknadsfriheten till förmån för ett mer hållbart samhälle. Återigen är det den unge medborgaren som ska stå för förändringen.

Att flytta hemifrån beskrivs med en annorlunda ton jämfört med boken från 1956. Boken erbjuder inte rent praktiska råd som då. Kapitlet inleds med en bild av en ensam, ung man kånkandes på tre resväskor, en stereo och en basketboll. Han står på en stökig gård som liknar ett nedlagt fabriksområde med handen bedrövat för ögonen. Till bilden följer bildtexten: ”Så blev det äntligen dags att flytta hemifrån- men hjälp hur ska jag klara allt?”⁸¹. Om flytten hemifrån 1956 beskrevs som en rättighet och som ett naturligt steg är associationerna 1995 sämre med en ung medborgare som beskrivs som allt annat än mogen för att ta steget. Bostadsbristen är även den ett problem och att få tag på en hyreslägenhet är absolut inte den rättighet som det tidigare varit. Samhällets skyldigheter mot den flyttande unge medborgaren är heller inte lika utbredda. Även här återkommer det individuella och att alla inte har samma förutsättningar. Medborgaren är präglad och beroende av familjen, men det krävs också från denne en egen ansträngning till att få det så bra som möjligt.

Även när det gäller äktenskapet mellan två medborgare går det att peka på intressanta skillnader gentemot tidigare. Att det sker mellan man och kvinna är fortfarande norm men ingen given självklarhet. Samhällskunskapsboken från 1995 är också anpassad till äktenskap som inte håller, vilket konkretiseras i en omfattande beskrivning av skilsmässans juridiska och praktiska följder.⁸² Att familjen är grunden för medborgaren står fast, men är inte som 1956 den cell som bygger den friska kroppen och samhället. Skilsmässan är snarare ett uttryck för ett sjukt och icke enhetligt samhälle.

⁸⁰ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 247-248

⁸¹ *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 420

⁸² *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan*; 1995 s. 427

För att återknyta till Mullard är det främst den oberoende och den berättigande medborgaren som representeras i samhällskunskapsboken från 1995. Medborgaren har rätt till utbildning och den ska vara jämlik för alla men under och efter skolåren styrs den enskilde medborgarens framtid och prestationer av social bakgrund, men främst av dennes individuella anspråk. Det postindustriella samhällets specificering kräver välutbildade medborgare, och den tuffa arbetsmarknaden gör att staten inte längre kan garantera rätten till arbete. Samhället får inte i för stor utsträckning inkräkta på marknaden och reglera resurser efter behov. Utöver detta finns även den konsumerande medborgaren under 1995. Allt fler skilsmässor gör de sociala kontakterna mer temporära, vilket går att se som en utveckling av den oberoende medborgaren. De tidigare nationella värdena och traditionerna är inte primära för skapandet av medborgarens identitet. Istället har mediasamhället möjliggjort ett ännu bredare globalt fokus där influenser kan tas från alla världens hörn. Medborgaren konsumerar nya symboler, sysselsättningar. Men återigen är det viktigt att komma ihåg att medborgaren inte kan göra sig fri från sin sociala bakgrund utan bör ta hänsyn till dessa ideal och inte bara försvinna bort i den verklighetsbild som medierna distribuerar.

4. Sammanfattning & slutdiskussion

Undersökningens huvudsakliga frågeställning löd: Hur skildras och förändras den svenska medborgardiskursen i läroböcker för samhällskunskap mellan 1950- och 1990-talet?

I 1956 års samhällskunskapsbok är enhetlighet den gemensamma angelägenheten. I syfte att upprätthålla denna bör varje medborgare dra ner på det individuella anspråket för nationens bästa. Hemmet har en viktig praktisk och symbolisk betydelse där trivsamhet innebär lugn och ro i samhället i stort. Återhållsamhet och eftertänksamhet är väsentligt i förståelsen av att tidigare svenska medborgargenerationer inte haft de sociala rättigheter som exempelvis skola och omsorg, rättigheter som 1950-talsmedborgaren annars lätt kan ta för givna. Den kommunitära medborgaren är den dominerande diskursen.

1967 har medborgarskapsdiskursen förflyttats från hemmet ut i samhället. Enhetligheten utmanas av samhällets sociala kategoriseringar med klass som främsta uppdelare. Det är viktigt för medborgaren att medvetet eller undermedvetet förstå denna tillhörighet eftersom den påverkar det individuella anspråket. Social rörlighet bör ske stillsamt, och det är via utbildning som sociala barriärer kan rivas. Den kommunitära medborgaren är fortfarande den dominerande diskursen, men det är en mer problematisk beskrivning 1967 då den konkurrerar med främst den offentlige medborgaren som öppet börjar problematisera samhällets ojämlikheter.

1976 är motsättningar samhällets progressiva kraft. Det är genom att söka sig till de stora sociala intressegrupperna som medborgaren på bästa sätt kan uppfylla sina syften. Samtidigt är den svenska nationalprodukten den gemensamma angelägenheten, arbete är en tydlig norm i ett samhälle med hög sysselsättning. Medborgarens ekonomiska frihet står tillbaka för den statliga regleringen med höga skatter, vilket på andra hållet ger medborgaren utökade rättigheter för ett jämlikare samhälle. Den kommunitära medborgaren har 1976 ytterligare utvecklats till den offentliga medborgaren som känner till sina rättigheter. Samtidigt finns plikt och skyldigheter för nationalprodukten och gentemot andra inom samma sociala klassificering.

1986 bör medborgaren satsa på sina individuella anspråk och utgå ifrån sig själv snarare än nationen eller olika intresseorganisationers bästa. Den tuffa arbetsmarknadssituationen gör att arbete inte längre än en medborgerlig rättighet. Däremot är utbildning en rättighet, och det är via den som medborgaren kan göra sig konkurrenskraftig. 1986 är det den oberoende medborgaren som opponerat sig mot tidigare regler och med hänsyn till strukturen måste utgå från sitt eget bästa.

I 1995 års samhällskunskapsbok fortsätter skildringen av ett samhälle där de sociala kontakterna är mer sporadiska än tidigare. Här återfinns en mer global skildring när det kommer till det utbyggda media- och informationssamhället men även krav på medborgerlig miljömedvetenhet. Medborgaren kan inte trots olika jämlikhetsprinciper räkna med samma möjligheter som andra eftersom social bakgrund har betydelse. 1995 dominerar den oberoende medborgardiskursen tillsammans med den berättigande. Att kunna förverkliga oberoendskapet underlättas av de rättigheter som samhället innehar. Här återfinns dessutom den konsumerande medborgaren vars kontakter inte längre enbart utgår från familjen och nationen.

Det kan tyckas att de slutsatser som här dragits kring den svenska medborgarskapsdiskursens förändring inte är särskilt utmanande utan snarare överensstämmer med vedertagna förväntningar och föreställningar för varje enskilt årtionde. Det är riktigt, något annat var inte att vänta. Tvärtom innebar den kritiska diskuransens teoretiska ingångsvärden att sambandet mellan det strukturella och funktionella perspektivet på läroboken ska förklara varandra. Ingenting kan utifrån dessa perspektiv bara uppstå, utan det är ytterst en produkt av de breda samhällsförändringar som i böckerna beskrivits och som den här undersökningen har tagit upp. Den tankeställare som ständigt varit närvarande är inte sambandet mellan struktur och funktion, utan snarare mellan norm och praxis. Klas- Görans Karlssons reservation om lärobokens statiskhet och bärare av samhällelig kontinuitet har problematiserat detta förhållande. Det som beskrivs som norm har kanske snarare varit norm för tidigare generationer och för dem som

utvecklat boken. Realitetens ungdomars syn på dessa går det bara att spekulera i, vilket är frestande. Precis som då och då under analysen antydde tycks det kunna skönjas hur norm och praxis inte överensstämmer. Exempelvis beskrivs hur den unge femtiotalmedborgaren skapat ett allt större intresse för kläder och andra prylar för den egna identiteten, vilket i sin kontext motsätter det enhetliga idealet. Det innebär att det som beskrivs som verklighet i samhällskunskapsboken bara är en av många möjliga verkligheter.

Till detta är det viktigt att poängtera att läroboken även har en konstituerande funktion, alltså att även om norm och praxis inte fullt ut överensstämmer är samhällskunskapsboken en faktor som konstituerar den samtalsordning som innefattar ideal och föreställningar. Funktionen i samhällskunskapsboken konstituerar ett medborgerligt tanke- och handlingsmönster som i förlängningen blir en del av den struktur som nästa läroboksutvecklare måste beakta när hon skildrar ett förändrat innehåll i en ny bok. Det går även att peka på hur 1976 års samhällskunskapsbok använder lärobokens funktion till att påverka strukturerna då den ställer krav på både kvinnan och invandringen att fylla de luckor i industrin som den unge utbildade medborgaren lämnat efter sig. På så vis blir läroboken den kommunikationskedja som i inledningen beskrevs, och i vilken struktur och funktion samverkar. Struktur blir till funktion och funktion blir till struktur i det som Karlsson beskriver som lärobokens dubbla förhållande till makten. Läroboken blir som en bro mellan generationer, för att den unge medborgaren med kontinuitet och beaktande bakåt ska kunna blicka framåt.

En ytterligare intressant slutsats är kring saker som överlever genom alla böcker men i vilka funktionen förändras. Om familjen tas som exempel går det att se hur dess betydelse förändras från att vara den grund som den unge medborgaren bygger sitt liv utifrån, till att i 1995 års mer heterogena och medieinflytande samhälle utgöra en lägereldsfunktion dit man bör återgå då de sporadiska kontrakt som återfinns i samhället inte kan ge den trygghet som familjen kan. Betydelsen för kollektiva storheter som nation, klass och kön etc ökar och minskar medan familjen består, oavsett hur synen på den förändras. Dessa tendenser är inte mer kontroversiella än att den unga medborgaren i avsaknad av en stark politisk identitet finner en mer decentraliserad och individualiserad föreställning om sig själv på det smörgårdsbord av gemenskaper som existerar i 1980- och 1990-talssamhället. Angående 1950-talets enhetssamhälle går det att förstå hur den unge medborgaren vill utmana föreställningarna just för att få sticka ut och skapa sig en identitet som sträcker sig bortom familjen och nationen. Att som ung vilja förändra och opponera sig mot äldre föreställningar kan på ett psykologiskt plan betraktas som en sund ungdomlig frigörelse. 1995 års medborgare söker gemenskaper och sammanhang i ett

samhälle med korta och osäkra kontakter. Den enhetlighet som under 1950-talet tillsammans med anspråkslöshet var önskvärd förvandlas och återkommer 1995 i ett samhälle vars angelägenhet är att vara enhetligt men med många individuella anspråk. På så sätt går det att tala om att den medborgerliga cirkeln på ett sätt sluts.

För att återknyta till Långström och Virta och samhällskunskapsbokens mikro- och makronivåer går det att argumentera för att böckerna genomgår en förskjutning från att under 1956 utgöras av innehåll från mikronivån med praktisk information för medborgaren till att mer och mer utjämnas mot den teoretiska makronivån. I linje med det blir det i tolkningen svårare att på ett explicit sätt finna medborgaren i samhällskunskapsböckerna. 1956 är det inget problem men i den förändringen finns förklaringar i ett allt mer heterogent samhälle som utgörs av just kulturell och etnisk mångfald. Då tillåter inte diskursen att sätta ett ansikte på medborgaren och inte heller att praktiskt beskriva hur denna skall uppträda och vara. Istället nödgas samhällskunskapsboken att gå mot ett makroinnehåll som grundas i att medborgarna är olika och att teoretiskt beskriva varför samhället ser ut så samt hur dessa rättigheter yttrar sig.

Kritisk diskursanalys syftar till att problematisera äldre föreställningar och studera samhällsordningens förändring med hänsyn till omkringliggande strukturer. Denna förståelse innebär också att jag som undersökare inte kan fördöma tidigare föreställningar kring medborgarskapsidealet, utan istället försöka förklara dem utifrån sina förutsättningar. Men det är min bestämda uppfattning att det krävs kritiska undersökningar likt dessa för att just utmana och konfrontera, men framför allt förstå varför diskursen har sett ut som den gjort. Då är det enklare att förstå sin egen samtid och sitt medvetande i ett större historiskt sammanhang. Att som medborgare förstå det bagage av föreställningar som utmanar i samtiden är en viktig del till att skapa ett demokratiskt och progressivt samhälle, kanske både med mångfald och med enhetlighet. Till det kan återknytas till forskningsläget och till Nanny Hartsmar och Bodil Liljefors Persson vars bok på många sätt tar vid där den här undersökningen slutar. De skriver: ”Vi lever idag, på gott och ont, i en globaliserad värld och detta förutsätter att vi förstår vad mångfalden av identiteter, bakgrunder och erfarenheter bär med sig. Identiteter är inte heller fasta och förutsägbara utan är stadda i förändring och utsatta för omförhandling.”⁸³

Genom att undersöka förändring och hela tiden söka jämförelsen mellan olika böcker konkretiseras innehållet. Exempelvis styrks slutsatser från 1956 när det kontrasteras med

⁸³Hartsmar, Nanny & Liljefors, Bodil; ”Introduktion”; Hartsmar, Nanny & Liljefors Persson, Bodil (red.), *Medborgerlig bildning: demokrati och inkludering för ett hållbart samhälle*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2013 s. 7

skildringen av 1967. När det gäller uppslag för eventuella vidarestudier i ämnet går samma princip att använda. Om den här undersökningens analyser och slutsatser i sin helhet får kontrasteras med ett annat utbildningssystem i ett annat samhälle, skulle det här innehållet preciseras ännu mer. Det som i inledningen återgavs kring Sverige och vår historiska tillit till våra läroböcker gör att ett samhälle med andra politiska system, ekonomiska och sociala utvecklingsprocesser vore intressant i ett vidare perspektiv. Det kan vara ett samhälle där relationen mellan individ och stat antingen varit svagare som exempelvis USA. Tvärtom skulle det även vara av värde att jämföra med ett samhälle där relationen mellan individ och stat varit på ett sådant vis att synen på demokrati och rättigheter sett annorlunda ut, som i exempelvis de baltiska staterna under andra hälften av 1900-talet.

5. Litteraturförteckning

Almgren, Hans, Höjelid, Stefan & Nilsson, Erik, *Reflex: samhällskunskap för gymnasieskolan. [A-B-C-kurs]*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 1995

Ammert, Niklas (red.), *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011

Björkblom, Sixten (red.), *Världen, Sverige och vi: samhällskunskap för gymnasieskolan. HSENT [Humanistisk, samhällsvetenskaplig, ekonomisk, naturvetenskaplig och teknisk linje], [Årskurs] 1, Grundbok*, 6. uppl., 2. tr., Almqvist & Wiksell läromedel, Stockholm, 1976[1975]

Carlsson, Marie & Brömssen, Kerstin von (red.), *Kritisk läsning av pedagogiska texter: genus, etnicitet och andra kategoriseringar*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011

Dahlstedt, Magnus & Olson, Maria, *Utbildning, demokrati, medborgarskap*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 2013

Dahlstedt, Magnus, Rundqvist, Mikael & Vesterberg, Viktor, 'Medborgarskap - rättigheter, skyldigheter och medborgarideal i förändring', *Migrationens och etnicitetens epok : kritiska perspektiv i etnicitets- och migrationsstudier.*, 2013

Hartsmar, Nanny & Liljefors, Bodil; "Introduktion"; Hartsmar, Nanny & Liljefors Persson, Bodil (red.), *Medborgerlig bildning: demokrati och inkludering för ett hållbart samhälle*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2013

Hedenborg, Susanna & Kvarnström, Lars *Det svenska samhället 1720-2006: böndernas och arbetarnas tid*, 3., [rev. och uppdaterad] uppl., Studentlitteratur, Lund, 2009

Klas-Göran Karlsson; "Läroboken och makten- ett nära förhållande", Ammert, Niklas (red.), *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*; Ammert, Niklas (red.)

Kieser, Jan & Rydén, Kjell, *Samhällsboken: samhällskunskap för gymnasieskolans tre- och fyraåriga linjer*, 2., [utök.] uppl., Sparfrämjandet, Stockholm, 1986

Larsson, Anders, *Att vara - tillsammans: människosyn och medborgarskapsideal i den politiska idéhistorien*, Inst. för samhällsvetenskap, Mittuniversitetet, Diss. Sundsvall: Mittuniversitetet, 2011, Sundsvall, 2011

Långström, Sture & Virta, Arja, *Samhällskunskapsdidaktik: för utbildning i demokrati och samhällsvetenskapligt tänkande*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011

Lägnert, Folke (red.), *Lärobok i samhällskunskap för gymnasiet. Årskurs 2*, Gleerup, Lund, 1967

Maurice Mullard; "Discourse on citizenship: the challenge to citizenship in the 1990s"; Mullard, Maurice & Lee, Simon (red.), *The politics of social policy in Europe*, Elgar, Cheltenham, 1997

Niklas Ammert; "Inledning", Ammert, Niklas (red.), *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*; Ammert, Niklas (red.), , 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011

Sandesjö, Håkan & Björk, Kurt, *Nya medborgarskapslagen med kommentarer*, 2., [utök.] uppl., Norstedts Juridik, Stockholm, 2009

Thurén, Erik & Lindholm, Lars, *Den unge medborgaren: lärobok i samhällskunskap för folkskolans och enhetskolans högstadium*, 15., omarb. uppl., Bergvall, Stockholm, 1956

Vernersson, Folke, *Undervisa om samhället: didaktiska modeller och läraruppfattningar*, Studentlitteratur, Lund, 1999

Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*, Studentlitteratur, Lund, 2000